

Autohtoni elementi u ženskoj rimskoj nošnji Dalmacije i Panonije

Novljaković, Mina

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:739633>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Mina Novljaković

**Autohtoni elementi u ženskoj rimskoj nošnji
Dalmacije i Panonije**

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Autohtoni elementi u ženskoj rimskoj nošnji Dalmacije i Panonije

Diplomski rad

Student/ica:
Mina Novljaković

Mentor/ica:
prof. dr. sc. Dražen Maršić

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Mina Novljaković**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Autohtoni elementi u ženskoj rimskoj nošnji Dalmacije i Panonije** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 23. listopada 2023.

SADRŽAJ

1. Uvod	1
2. Osnovni dijelovi ženskog rimskog odijela	3
3. Autohtoni elementi u ženskoj nošnji Ilirika.....	9
4. Autohtoni elementi ženske rimske nošnje na primjerima kamene plastike Dalmacije	13
4.1. Dalmatika	13
4.2. Haljina	16
4.3. Ogrtač	23
4.4. Pokrivalo za glavu	25
4.5. Ukrasni nakit	31
4.6. Fibule i ostali funkcionalni nakit.....	32
5. Autohtoni elementi ženske rimske nošnje na primjerima kamene plastike Panonije	35
5.1. Tunika.....	35
5.2. Dvostruka haljina	38
5.3. Ogrtač	38
5.4. Pokrivalo za glavu	39
5.5. Ukrasni nakit	40
5.6. Fibule i ostali funkcionalni nakit.....	41
5.7. Primjeri autohtone panonske nošnje koji nisu na današnjem teritoriju RH.....	42
6. Zaključak	46
7. Popis ilustracija	50
8. Literatura.....	52

1. Uvod

Odijevanje i modni izričaj su oduvijek bili sredstva izražavanja identiteta pojedinca, ali predstavljaju i identitet skupine i njihovo kulturno nasljeđe. Stanovnici antičkog Rima nisu bili iznimka, te je njihova moda i nošnja prepoznatljiva i dobro poznata i danas. Odjeća nije predstavljala samo modni izričaj pojedinca već je govorila i o njegovom društvenom statusu i bogatstvu, te je bila bitno oruđe romanizacije u novim pokorenim, barbarskim područjima. Mnogi stanovnici tih "barbarskih" područja brzo prihvaćaju novi način odijevanja, želeći se uklopiti u novi društveni poredak, što se više može primijetiti na muškoj nošnji, dok ženska predstavlja drugu stranu priče.

Tema ovog rada, autohtoni elementi u ženskoj rimskoj nošnji Dalmacije i Panonije, izabrana je prvenstveno zbog zanimljivosti prikaza na nadgrobnim i votivnim spomenicima, ali i zbog opće zapostavljenosti ženske rimske nošnje u usporedbi s muškom.

Literatura koja se bavi ovom problematikom uglavnom je ograničena na današnje granice država, koje ne odgovaraju ondašnjim granicama dviju provincija koje će biti obrađene, stoga ne postoji jedinstveno objedinjenje nošnje koja je prisutna. Iako je glavnina ovog rada usredotočena na hrvatske dijelove ovih dviju provincija, u cilju davanja potpune preglednosti ženske narodne nošnje navest će se i primjeri (ne svi, jer je njihova brojnost veća nego naša) iz važnijih središta koji su relevantni za temu rada, kako bi se započela diskusija i omogućila daljnja analiza ženske narodne nošnje, kojoj se posvetilo nedovoljno pozornosti.

Obuća koja je dio nošnje rijetko je vidljiva na spomenicima, prekriva ju obično duga haljina koja pada preko nogu, tako da će se sama obuća sporadično spominjati kroz rad, samo na onim primjercima spomenika gdje je mali dio vidljiv, ali nema razloga da se ne pretpostavi postojanje svih onih tipova klasične rimske obuće koji se javljaju kroz cijelo rimsko carstvo.

Što se tiče frizura i nakita, njih će se ovaj rad samo usputno doticati, jer su to teme koje su već poznate i analizirane bolje od odjeće, stoga je želja da ovaj rad bude fokusiran na manje poznatim elementima – samoj nošnji.

Neki od spomenika koji su obrađeni nose posebitosti koje ih izdvajaju od norme i zaslužuju dublju analizu. U ovom djelu je prvenstveno fokus na narodnoj ženskoj nošnji, stoga će izostati detaljna analiza arhitekture i samih ukrasa određenih spomenika.

Cilj ovog diplomskog rada je prikazati stupanj stapanja autohtone odjeće s jakom tradicijom u Dalmaciji i Panoniji te standardne rimske odjeće kao oruđa romanizacije. Zahvaljujući ulozi žena, autohtoni elementi i tradicija odijevanja preživljavaju unatoč jakom i

moćnom utjecaju Rima, te se tijekom vremena stvara novi identitet ljudi koji žive na predmetnom području, čija tradicija živi sve do danas.

2. Osnovni dijelovi ženskog rimskog odijela

Važnost i nadmoć muškarca u svim sferama života u Rimu ogleda se i u odjeći koju žene nose, jer su njihovi glavni dijelovi kao tunika i ogrtači imali isti oblik i osnovni dizajn kao i muške verzije, s jedinom razlikom u dužini. Današnja odjeća i izgled su možda trivijalnost u odnosu na položaj žene, no u Rimskom Carstvu su matrone imale više prava i zaštite zakona nego žene nižeg statusa, ali samo ako su se odijevale ugledno i primjereno svom statusu. Govoreći o fenomenu rimske odjeće, muška je bolja poznata, u početcima proučavanja pridonošeno je više pažnje muškoj odjeći, no u posljednje vrijeme se fokus prebacio i na žensku odjeću, koja sve više privlači interes znanstvenika.¹

Kao i kod muškarca, donja odjeća je bila važan dio nošnje, s brojnim varijantama, no prikazi žena obično donose samo gornju odjeću, a eventualno su vidljivi rubovi donje.² Unatoč tome, zahvaljujući onim prikazima gdje se ona nesmetano vidi, može se rekonstruirati izgled donje ženske tunike (*tunica muliebris*). Bila je duža od muške osnovne tunike, dosezala je do stopala i vezivala se pojasom. Rukavi su formirani zbog dužine tkanine, tkana je od vune ili lana, a poznati su i primjerci od svile. Vunene i svilene tkanine su mogle biti bojane u nijanse narančaste, smeđe, plave, zelene i ljubičaste.³ Na nadgrobnim spomenicima republikanskog doba oslobođenice nose ovu vrstu tunike čiji „rukavi“ su pričvršćeni u razmacima (sl. 1), a korijene vuče od grčkih vrsta tunika. Isprva je nošena ispod stole, a kasnije ju nose slobodne rimske građanke. Rupe na tim pričvršćenjima upućuju da su kopčane nekom vrstom antičkog dugmeta, no ne postoje dovoljno detaljni prikazi kako bi se taj detalj bolje razjasnilo. Tijekom istog perioda prisutne su i tunike kratkih „rukava“, napravljene po uzoru na muške, s jedinom razlikom u duljini. Također su ih nosile republikanskodobne oslobođenice, moda se nastavila tijekom prva dva stoljeća principata kada ih nose žene trgovaca, ali i siromašni, odnosno ropkinje. Prema sačuvanim freskama i portretima, evidentno je da su žene preferirale svoju odjeću u raznim bojama dok su muškarci preferirali bijele tunike.⁴ Tunike kratkih rukava nastavljaju se nositi tijekom prva dva stoljeća carstva, a tunike s rasporcima do kasnog 3. st.⁵

¹ A. CROOMS, 2010, 108.

² A. CROOMS, 2010, 108.

³ S. SCHÖNAUER, 2000, 420-421.

⁴ A. CROOMS, 2010, 110-116.

⁵ A. CROOMS, 2010, 116.

Slika 1. Tunika rimske matrone, Kapitolijski muzej u Rimu (izvor: N. GOLDMAN, 2001, 218, fig. 13.5)

Stola je bila gornja tunika koju žena počinje nositi od trenutka udaje (*matrona*), prema tome je simbol udane žene i njezine nove uloge u kućanstvu. Mogla je biti izrađena od bilo koje vrste tkanine – vune, lana, pamuka ili svile. Bila je bojana, a boja je odabirana kako bi nadopunjavala ili kontrastirala boju donje tunike ispod stole.⁶ *Stola* je najviše prisutna na spomenicima ranog carstva, pa se čini da je August vjerojatno oživljava u isto vrijeme kada i togu za muškarce, a u upotrebi je sve do kraja 3. st.⁷ Sezala je do stopala, pod prsima se vezala pojasom, imala je završnu borduru (*instita*), te je svojom širinom pokrivala ruke do lakata (sl. 2). Mogla se nositi na tri načina: prvi bi bio kopčanje dugmima ili malim kopčama po nadlaktici, drugi bi podrazumijevao pojavu fibula na ramenima, a treći šivanje gornjih rubova.⁸ Djevojke i strankinje su umjesto stole nosile *tunicopallium* još zvan *tunica palliolata*. Tunikopalij je tkan od vune, dimenzije 3 x 2 m, te je drapiran kao dvostruki dorski hiton, čijim se preklapanjem dobivala donja i gornja odjeća (sl. 3) (tunika i pala). Desnom stranom se mogao šivati ili kopčati većim brojem kopči. Grkinje su nosile ovu odjeću samu, dok su Rimljanke ispod nosile donju tuniku (*tunica interior*). *Stola* i *tunicopallium* su jedini tipovi ženske odjeće koji se prikazuju na brončanim kipovima iz Herkulanuma u periodu ranog carstva.⁹

⁶ N. GOLDMAN, 2001, 226.

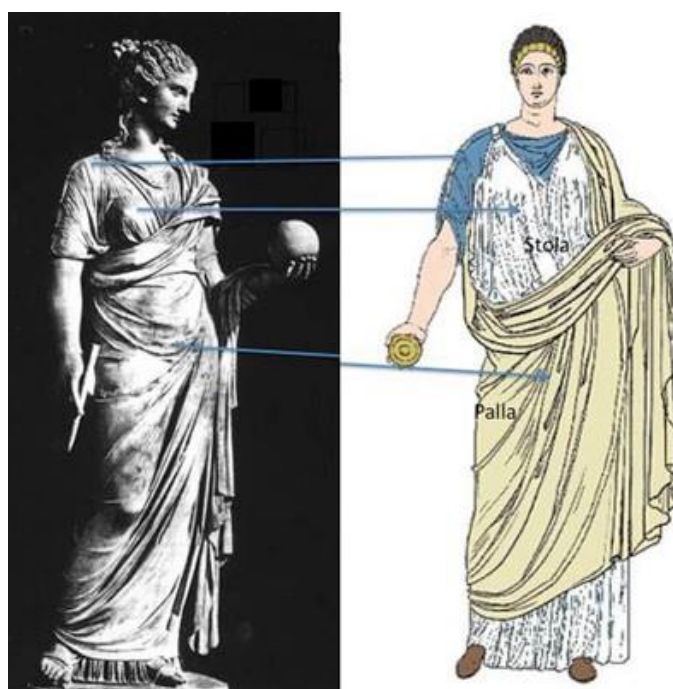
⁷ A. CROOMS, 2010, 109.

⁸ S. SCHÖNAUER, 2000, 199.

⁹ S. SCHÖNAUER, 2000, 421-422.

Slika 2. Žena odjevena u stolu, otok Tiber, Napuljski muzej, rano 1. st. (izvor: J. L. SEBESTA, 2001, 49, fig. 2.1)

Slika 3. Rekonstrukcija stole i palle (izvor: "ABBIGLIAMENTO DELLE ROMANE." Romanoimpero.com, www.romanoimpero.com/2010/04/abbigliamento.html. Pristupljeno 25. 5 2023.)

Dalmatica je vrsta tunike koju su žene preuzele od muškaraca, a često je prikazivana na prizorima iz katakombi 4. st. i ranokršćanskim mozaicima u prikazima mladih djevojaka.¹⁰ Kao i njena muška varijanta, imala je široke zvonolike rukave i nosila se bez pojasa, a posebice je postala popularna tijekom 3. st. Često je imala tamne vrpce kao ukrase (*clavi*), a za razliku od muških verzija mogla je biti bojana.¹¹

Tijekom ranog carstva *toga* je bila i ženska odjeća (sl. 4) te su ju žene nosile na isti način kao i muškarci, bez donje tunike, drapiranu kao palij. Primjer žene u togi imamo na sarkofagu Romanije Nevije datiranom u drugu polovicu 3. st., gdje se vidi pokojnica s lijeve strane, ogrnuta u togu, u vremenu kada su mnoge žene Rima odbacile togu, no ona u istočnim provincijama ostaje simbol visokog društvenog statusa (sl. 5). Vrijeme Augustove vladavine obilježeno je odbacivanjem toge kao ženskog ogrtača i prihvaćanjem pale, koja se drapirala iznad stole. Međutim, djevojčice čiji su roditelji slobodni rimski građani do udaje su imale pravo nositi togu (*toga pretexta*), jednako kao i dječaci do 17. godine. U vremenu kad su mnoge žene odbacile togu u korist pale, togu prihvaćaju žene koje je društvo označilo kao kurtizane, one koje su rastavljene ili optužene za preljub (*adulterae*).¹²

Slika 4. Sjedeća žena u togi, muzej Tulije House, Cumbria, Ujedinjeno Kraljevstvo (izvor: L. BONFANTE, 2001, sl. 4)

¹⁰ S. SCHÖNAUER, 2000, 422.

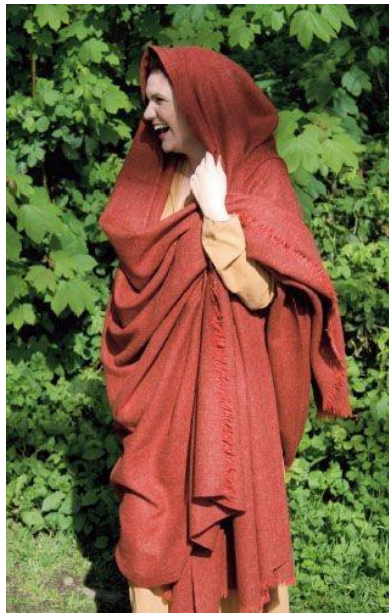
¹¹ A. CROOMS, 2010, 117-121.

¹² S. SCHÖNAUER, 2000, 422.

Slika 5. Sarkofag Romanije Nevije, Sisak (foto: T. Leleković) (izvor: B. MIGOTTI, 2013, 217, fig. 9)

Vanjska odjeća, odnosno ogrtači, prvenstveno su bili isti za muškarce i žene, kao dugi komadi tkanine drapirani oko tijela, no za muškarce se ta tkanina razvila u togu, a za ženu u karakterističan ogrtač nazvan *palla*. *Palla* je tkana od vune, a zbog svoje raznovrsnosti je postojala i muška verzija *pallium*, kojeg su osim slobodnih građana nosili i stranci i oslobođenici.¹³ Ovaj komad odjeće bio je vrlo važan za rimsku ženu, jer bi pri izlasku iz kuće prekrivala svoje tijelo, ali i glavu, bilo da se htjela zaštititi od hladnoće ili izlaganja pogledu.¹⁴ Poput toge, zbog veličine palle, ali i težine tkanine, bila je potrebna jedna ruka kako bi ju držala na mjestu (sl. 6), a postojala je i manja varijanta, *palliola*. Boje ogrtača bi obično bile iste kao i kod tunike ispod nje, te se može pretpostaviti da su ovi setovi odjeće kupovani u isto vrijeme, no Rimljanke su mogle nositi i ogrtač koji je bio svjetliji ili tamniji od tunike.¹⁵

Slika 6. Moderna rekonstrukcija pale (izvor: A. CROOMS, 2010, 254, slika 43)

¹³ S. SCHÖNAUER, 2000, 423.

¹⁴ N. GOLDMAN, 2001, 228.

¹⁵ A. CROOMS, 2010, 127-132.

Specifičnost kod odijevanja Rimljanki je pokrivanje glave pri izlasku iz kuće (*velatio capitis*), a glavu bi obično prekrile zadnjim dijelom ogrtača, međutim poznat je i veo za pokrivanje glave, *rica*. Žena bi njime vezala glavu te bi se veo omotao po ramenima, no on jako brzo nestaje iz opće upotrebe i preživljava kao *ricinium*, dio ruha svećenica (*flaminicae*). Literarni izvori opisuju da je *rica* četvrtasta s resama, purpurne boje. Udane žene (*matronae*) nisu smjele izaći iz kuće gologlave, dok to nije vrijedilo za neudane žene. Oslobođajući se muške dominacije, žene stječu veću slobodu i neovisnost, te veo i pokrivanje glave postaje ženstveni ukras pri izlasku iz kuće, no i dalje ostaje obavezano pokrivanje glave kod kulturnih ceremonija, jednako za žene i muškarce.¹⁶

¹⁶ S. SCHÖNAUER, 2000, 423-424.

3. Autohtoni elementi u ženskoj nošnji Ilirika

Autohtoni elementi u ženskoj rimskoj nošnji Ilirika najbolje se mogu pratiti preko portreta na nadgrobnim spomenicima te ponekih prikaza ženskih božanstava na votivnim spomenicima, koji su najviše sačuvani u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Proučavanje nošnje može se podijeliti na dvije geografske i administrativne cjeline: područje provincije Dalmacije i područje Panonije. Većina prikaza je s prostora današnje područje Bosne i Hercegovine, koja je dijelom bila pod upravom Dalmacije, a dijelom pod upravom provincije Panonije. Proučavanjem na temelju nekadašnjih granica ove dvije provincije izlazi se iz današnjih granica Hrvatske, kako bi se objedinile i upotpunile spoznaje o autohtonim nošnjama ovih područja. Problemi kod proučavanja rimske ženske odjeće na području Hrvatske su ti što su izvori proučavanja većinom nadgrobni portreti, ali su pokojnici prikazani samo u formi poprsja, i jer su literarni izvori često manjkavi, nejasni ili kontradiktorni.¹⁷

Područje provincije Dalmacije imalo je jače veze s Rimskim Carstvom, posebice njezin obalni dio, gdje je postojao konstantni utjecaj i prisutnost Rima, sa Salonom kao centrom. Salona i njezina okolica imali su konstanti priljev stranog stanovništva, italskih trgovaca i političkih lica koji su imali svoja poljoprivredna zdanja, te mnogo veterana koji su dobivali zemlju na ovom dijelu obale.¹⁸ Romanizacija na obalnom dijelu je bila duboko integrirana, te se rimski likovni izražaj, ali i način života nije mijenjao čak ni s propadanjem Carstva. Uzimajući taj povijesni kontekst u obzir, te nadgrobne portrete kao izvor proučavanja, odjeća i nakit predstavljaju tipičnu rimsku nošnju s vrlo malo autohtonog i stranog utjecaja. Ženska nošnja na obalnom području se tako sastojala od donje odjeće i to prevladavaju *stola* i *tunicopallium*, ali se javljaju i *tunica manicata* i *dalmatica*. Dokaz da su žene u Dalmaciji pratile rimsku modu je isključivo prikazivanje matrone tijekom 3. i 4. st. u stoli. Gornja odjeća obilježena je raznim ogrtačima, kao što su *palla* ili *toga contabulata*. Autohtonih elemenata je možda manji broj, no najvažnija je ipak prisutnost dalmatike, koja je podrijetlom iz Dalmacije, kako i samo ime upućuje. Haljina je to za oba spola, zvonolika oblika bez rukava i bez pojasa, a mogla je imati ukrasne vrpce (*clavi*), ali je poznata i bez njih. Izrađivana je od vune, lana ili svile. Prvi trag o postojanju ove haljine je iz doba Republike, no popularnost joj doseže vrhunac tek od 3. stoljeća. Njezin razvoj se dalje nastavlja u funkciji liturgijskog ruha đakona. Primjetna je odsutnost nakita, posebice tijekom 1. i 2. st., kada je još bio zamjetan republikanski utjecaj i duh tog vremena, koji je zastupao jednostavnost i zabranu kićenja nakitom. Ulazak u 3. i 4. st. je označio i pojavu nakita, no nije

¹⁷ I. ČREMOŠNIK, 1963, 104.

¹⁸ K. PRIJATELJ, 1950, 139.

bilo kićenja - nakit je u većem broju imao tek funkcionalnu ulogu (različite fibule ili amuleti). Prikazi nakita, iako oskudni, nameću zaključak da je stanovništvo Dalmacije bilo skromno u kićenju, no S. Schönauer smatra da zbog specifičnosti klesanja nadgrobni spomenici nisu bili pogodni za prikazivanje detalja, posebice na poprsjima pokojnika.¹⁹

Način odijevanja na nadgrobnim stelama s teritorija današnje Bosne i Hercegovine - podijeljene između provincije Dalmacije i Panonije - razlikuje se od klasične rimske nošnje, te je vidljivo da pojedina područja, udaljena od centara i direktnih rimskih utjecaja, zadržavaju dosta elemenata predrimске nošnje. Teško je reći jesu li iste vrste odjevnih predmeta bile autohtone i na obalnom dijelu, no zbog sličnosti s nošnjom Panonije, moguće je da su ilirske žene nosile nešto slično prije dolaska Rimljana. Tako se ženska autohtona nošnja sastoji od tri dijela, donje haljine, gornje haljine i ogrtača, no oblici na bosanskim spomenicima su drugačiji, pa se ova tri elementa ne mogu zvati tunika, stola i pala. Druga razlika u odnosu na nošnju rimske žene je ta što ovdje osim obveznih fibula žene često nose težak, glomazan nakit na prsima, te su im i ruke bogato ukrašene, a vrlo često su prisutne razne kape.²⁰ Usporedbom s muškom nošnjom ovog područja, ženska nošnja pokazuje više autohtonih elemenata. Muškarci su uglavnom odjeveni u košulju/bluzu i ogrtač, koji se obično označavaju i rimskim imenima *tunica* i *sagum*. Nošnja žena je također i raznovrsnija - žene su prikazivane samo u donjoj haljini, a nekad i u donjoj i gornjoj haljini s ogrtačem. Donja haljina koja svojom dužinom ide do stopala, širokim okruglim izrezom te rukavima više odgovara dalmatici nego tunici. Često se nosila sama, te je nose žene i djevojčice, a pojavljuje se i na votivnim reljefima koji prikazuju autohtona božanstva, što ide u prilog tome da se radi o komadu autohtone nošnje.²¹ Gornja haljina ili dvostruka haljina je još jedna vrsta odjeće koja se može smatrati autohtonom i to ne samo za područje Bosne i Hercegovine, već i za panonski, ali i norički i mezijski dio. Ova vrsta haljine često je prisutna na nadgrobni spomenicima, prepoznaje se po fibulama na ramenima, nema rukava i visoko je potpasana. Arheološki materijal u vidu fibula s lancima svjedoči o pojavi ove vrste haljine u razdoblju mlađeg željeznog doba na istom području.²² Obalni pojas provincije Dalmacije vidi žene ogrnute rimskom palom, dok su u unutrašnjosti žene ogrnute vrstom marame koja im prekriva samo leđa i ramena, ostavljajući prsa slobodna, tako da se vide i fibule na ramenima. Ovakve marame vidljive su i na ženama u Panoniji, do ruba gornje haljine.²³ Autohtoni karakter

¹⁹ S. SCHÖNAUER, 2000, 226-228.

²⁰ I. ČREMOŠNIK, 1963, 104.

²¹ I. ČREMOŠNIK, 1963, 109.

²² I. ČREMOŠNIK, 1963, 111.

²³ I. ČREMOŠNIK, 1963, 114.

nošnje u unutrašnjim dijelovima provincije može se vidjeti i kroz običaj pokrivanja glave. Nadgrobni spomenici prikazuju muškarce gologlave, dok žene nose na glavi marame na razne načine. Marame na glavi žene u našim krajevima najčešće nose u obliku vela spuštenog na ramena, kako se i danas nose u Hercegovini. Prvo se pretpostavljalo da su marame nosile samo udate žene, ali kasniji nalazi potvrdili su da marame nose i djevojčice.²⁴

Prikazi panonskih žena na nadgrobnim spomenicima odišu autohtonom nošnjom, tradicija koja se očuvala u unutrašnjosti rimskih provincija, daleko od konstantnog kontakta sa stanovnicima Rima. Odijelo panonske žene sastojalo se od donje i gornje haljine, te plašta u obliku ogrtača. Tijekom razmatranja autohtone panonske nošnje treba uzeti u obzir i nošnju žena susjednih područja, Mezije i Norika. Nošnje ove tri provincije pokazuje velike sličnosti, te je kod analize autohtone nošnje bitno ne voditi se modernim granicama država. Autohtonom nošnjom panonskog područja može se smatrati dvostruka haljina s fibulama koje se pričvršćuju na ramenima. Prikazi ove haljine na raznim spomenicima Panonije i Mezije su nesuglasni, najviše oko dužine i njezina oblika, te je nekada bila prikazana vezana remenom ili s pregačom preko haljine. Unatoč mnogim nedoumicama oko njezina izgleda, očito je da je dio autohtone nošnje i da je zapravo svestran komad odjeće, nošen čak i prilikom rada s pregačom. Ovakav tip haljine javlja se i na votivnim reljefima u Bosni i Hercegovini. Ogrtač panonskih žena ne pokazuje posebnosti, obješen je oko ramena kao vrsta šala ili pašmine, te se čvrsto drži uz tijelo, križa na prsima ili se skuplja na ramena te pada u okomitim naborima, a krajevi se drže rukama.²⁵ Slično maramama u unutrašnjosti provincije Dalmacije, pokrivala za glavu su karakterističan i lako prepoznatljiv autohtoni element Panonije, ali i Norika. Hrvatski dio provincije Panonije ima mali dio sačuvanih kamenih spomenika s prikazima žena u odnosu na druga područja koja su bila pod upravom provincije, no oni koji su sačuvani ukazuju na nošenje marama koje pokrivaju kosu, a njihova česta pojava na nadgrobnim spomenicima potvrđuje da je bila vrlo važan element identiteta tih žena.²⁶

Tradicija i autohtonost nošnje domaćih žena najbolje se očituje u nakitu koji nose. Usporedbom s klasičnom rimskom ženskom nošnjom, ilirski nakit je masivan i bogato ukrašen, te se vidi određen kič u nošnji. Najčešći nakit na ženskim haljinama je fibula, omiljen nakit još iz prapovijesti, koji se u većoj mjeri nosi već od starijeg željeznog doba. Fibule nisu imale samo funkcionalni zadatak već su bile ukras, što je očito po načinu nošenja ogrtača, tako da se fibule uvijek vide, što se vidi po načinu prikazivanja nošnje na kamenim

²⁴ I. ČREMOŠNIK, 1963, 114.

²⁵ I. ČREMOŠNIK, 1964, 763-765.

²⁶ U. ROTHE, 2012, 222.

spomenicima. Loša očuvanost tih kamenih spomenika koji su glavni izvor proučavanja nošnje znači da je vrlo teško odrediti tip fibula. Tako D. Sergejevski nalazi na reljefima panonsku fibulu s krilima i sa šarnirom koja se nosi i u 1. i 2. st., zatim tzv. "Kniefibel" s kraja 2. i početka 3. st., fibulu na pero (Armbrustfibel) iz 3. st. i lukovičaste fibule iz 3. i 4. st. Najprepoznatljiviji i najčešći tip fibule je tipa sidro, te se najviše nalazi u rimskim naseljima i grobovima. Uglavnom je rađena od srebra, te je uz nju vezan autohton ukras koji prekriva prsa, privjesak u obliku bršljanova lista koji visi o lancu o fibuli.²⁷ Osim što ukras bršljanova lista predstavlja tradiciju željeznog doba, I. Čremošnik navodi da je moguće da je simbol raširenog dionizijskog kulta, odnosno vrlo popularnog kulta Silvana, njegova pratioca, te da ima istu funkciju kao lunula.²⁸ Ovakav tip fibule s lancima, karakterističan za područje Ilirika, dio je i grčke arhajske nošnje, čiji prikazi se prepoznaju na François vazi. Sukladno tome, dvostruka haljina Panonije koju te fibule spajaju se također prepoznaje na vazama i očito je da postoji sličnost u odijevanju među zemljama s kojima je Panonija imala doticaja. Ovakav glomazan nakit i općenito narodna nošnja je u vrijeme dolaska Rimljana potpuno razvijena, ali se njen razvoj i postanak može najbolje razumjeti i pratiti kroz prapovijesne nalaze.²⁹ Prstenje je isto vrlo čest nalaz u grobovima, ali i na prikazima kamenih spomenika, te je isto primjetan kič kod nošenja, s nekad dva prstena na jednom prstu. Preuzimaju se i rimski oblici prstenja. Ilirski grobovi i reljefi upućuju i na trend nošenja većeg broja ogrlica. Naušnice su isto prikazane na kamenim reljefima, češće kao kružne pločice s privjescima koje su rimski oblik. Prema tome, osim teških autohtonih oblika, ilirske žene preuzimaju i rimske (nakitne) oblike, no kao i odjeću, prilagođavaju ih svojem ukusu i nose ih na način kao i autohtoni nakit.³⁰ Poneki primjerci kamene plastike iz Bosne i Hercegovine pokazuju da su ogrtači bili ukrašavani metalnim privjescima na uglovima i resama. Osim ukrasnog dojma, moguće je da su stavljeni na ogrtač kako bi pad bora bio pravilniji.³¹

²⁷ I. ČREMOŠNIK, 1963, 117.

²⁸ I. ČREMOŠNIK, 1963, 120.

²⁹ I. ČREMOŠNIK, 1964, 767-773.

³⁰ I. ČREMOŠNIK, 1963, 120.

³¹ I. ČREMOŠNIK, 1963, 106-107.

4. Autohtoni elementi ženske rimske nošnje na primjerima kamene plastike Dalmacije

4.1. Dalmatika

Bogatstvo i količina kamene plastike mnogo je veća u provinciji Dalmaciji nego u Panoniji, međutim isto se ne može reći i za prikaze autohtone nošnje. Primjeri sa salonitanskih spomenika, ali i ostalih obalnih gradova prikazuju veću romaniziranost nošnje dalmatinskih žena, koje se prikazuju odjevene u razne rimske ogrtače, najčešće palu ili kontabuliranu togu. Sve te vrste odjeće još su jedan dokaz utjecaja Rimskog carstva na ovaj obalni dio provincije Dalmacije, dok je unutrašnjost već druga priča. Autohtonih elemenata je primjerima i raznovrsnošću mali broj, no najvažnija je ipak prisutnost dalmatike, koja je podrijetlom iz Dalmacije, kako i samo ime upućuje.

Dalmatika je haljina (tunika) za oba spola, zvonolika oblika sa širokim rukavima i bez pojasa, a mogla je imati vrpce (clavi), ali je poznata i bez njih. Izrađivana je od vune, lana ili svile. Prvi trag o postojanju ove haljine je iz doba Republike, no popularnost joj doseže vrhunac tek od 3. stoljeća. Njezin razvoj se dalje nastavlja u funkciji kršćanskog liturgijskog ruha. Primjetna je odsutnost nakita, posebice tijekom 1. i 2. st., kada je još bio zamjetan republikanski utjecaj i duh tog vremena, koji je zastupao jednostavnost, te zabranu kićenja nakitom. Ulazak u 3. i 4. st. je značio i pojavu nakita, no ne samo u funkciji kićenja - nakit je u većem broju imao tek funkcionalnu ulogu (različite fibule ili amuleti). Prikazi nakita, iako oskudni, nameću zaključak da je stanovništvo Dalmacije bilo skromno u kićenju. S. Schönauer smatra da zbog specifičnosti klesanja nadgrobnih spomenika prikazi detalja nakita, posebice na poprsjima pokojnika, nisu bile jednostavni za izradu, pa odatle nisu toliko zastupljeni.³²

Dalmatiku u Saloni među prvima nosi djevojčica *Aelia Alexandria* prikazana u isječku poprsja na svojoj steli s početka 3. st. (sl. 7)³³. Ime pokazuje da je pokojnica kći rimskoga građanina, dok je kognomen Aleksandrija rijedak u rimskoj onomastici i upućuje na strano (robovsko?) podrijetlo obitelji.³⁴ Nabori tunike, kao i zvonoliki široki rukavi te datiranje u početak 3. st., osnovni su argumenti pretpostavke da je djevojčica odjevena u dalmatiku, zvonoliku haljinu, koja je sezala preko koljena. S. Schönauer smatra da je riječ o lanenoj ili

³² S. SCHÖNAUER, 2000, 226-228.

³³ S. SCHÖNAUER, 2000, 278-280.

³⁴ S. SCHÖNAUER, 2000, 279.

vunenoj dalmatici bez ukrasa (*clavi*), a potvrda za to su joj nabori haljine te tijesni izrez na vratu, uobičajen za dalmatiku.³⁵

Slika 7. Stela Elije Aleksandrije, Salona (izvor: S. SCHÖNAUER, 2000, 354, tabla XX)

Prisutnost autohtone dalmatike u Saloni predočuje se na i steli Julije Valerije s početka 4. st., (sl. 8), starije matrone koja je u braku do smrti provela osamnaest godina, a ime joj odaje italsko podrijetlo. Julija je također prikazana samo poprsjem, odjevena u bogatu izvezenu haljinu s ogrtačem oko ramena i jednom ogrlicom, izrazom koji je privukao interes mnogih istraživača, ali bez konkretnije analize vrste odjeće.³⁶ N. Cambi pak konstatira da se prikazana odjeća sastoji od pale, ispod koje se nalazi ukrašena dalmatika, te ispod nje jednako ukrašena donja tunika.³⁷ Dobra očuvanost ovog spomenika omogućuje prepoznavanje karakterističnog vratnog izreza dalmatike ispod koje se vidi rub donje tunike. S. Schönauer smatra da tip tunike koji Julija Valerija nosi pripada u vrstu kasnoantičke dalmatike koju nose bogati građani pod utjecajem Istoka, što se ogleda u bogatim i pomalo kičastim ukrasima te zapravo više slični na oslikanu togu (*toga picta*) nego dalmatiku, te pretpostavlja da do te transformacije dolazi u prvim desetljećima 4. st., kada se ova stela datira.³⁸

³⁵ S. SCHÖNAUER, 2000, 278-280.

³⁶ S. SCHÖNAUER, 2000, 305-307.

³⁷ N. CAMBI, 1991, 132.

³⁸ S. SCHÖNAUER, 2000, 305-307.

Slika 8. Stela Julije Valerije, Salona (izvor: S. SCHÖNAUER, 2000, 368, tabla XXXIV)

Stela Marcele iz Trogira još je jedan primjer portreta iz vremena tetrarhije ili najkasnije Konstantinova doba, a vrlo je slična portretu Julije Valerije iz Salone. Stela je sačuvana samo u donjem dijelu, te je nepoznato mjesto pronalaska, no sigurno potječe iz Trogira, ili bliže okolice (prostora koji pripada Saloni).³⁹ Od portreta je ostalo samo poprsje s vratom (sl. 9), a iz sačuvanog natpisa saznaje se da se radi o starijoj ženi čije podrijetlo je donekle nepoznanica budući je ime Marcela prisutno na mnogobrojnim dalmatinskim natpisima tijekom cijelog trajanja Carstva.⁴⁰ Sličnosti sa stelom Julije Valerije su u dimenzijama, sličnoj grafiji natpisa i općoj kronologiji, pa je za pretpostaviti i da su obje pokojnice odjevene u istu odjeću. Sačuvano Marcelino poprsje odaje vrlo zanimljiv ukras na haljini, motiv sličan kukama, ili čak stilizirani vegetabilni motiv, možda motiv akanta. Slično je ornamentirana i dalmatika Julije Valerije, no ona ima donje odijelo i ogrtač (palu) preko dalmatike, a kod Marcele se ne nazire to donje odijelo.⁴¹

³⁹ D. MARŠIĆ, 2004,120.

⁴⁰ D. MARŠIĆ, 2004, 136-137.

⁴¹ D. MARŠIĆ, 2004, 140.

Slika 9. Donja polovica stele starice Marcele iz Trogira(izvor: D. MARŠIĆ, 2004, 129, sl.8)

4.2. Haljina

Žene sa salonitanskih spomenika pretežito nose odjeću, odnosno haljine klasične rimske forme dok se u unutrašnjosti provincije više prikazuje tradicionalna nošnje, prežetak željeznog doba. Donja haljina na obalnom dijelu provincije je gotovo nepostojeća, dok se u unutrašnjosti donja ili jednostruka haljina može nositi sama ili kao donje odijelo koje ima duge rukave, čime bi više ličila dalmatici, posebice potpasanim tipovima prikazanim u katakombama. Ovakve haljine u Rimu nose uglavnom niži slojevi dok se u ovim krajevima često javljaju na votivnim reljefima, a najviše je nose djevojčice.

Takav primjer potpasane haljine, za koju je moguće pretpostaviti da je lokalna inačica dalmatike i ima duge rukave, prikazana je na spomeniku Aurelije Prokule iz Zenice datiranom između 3. i 4. st. (sl. 10, sl. 23)⁴². Osobno ime pokojnice vrlo je rašireno po Italiji i V. Paškvalin sugerira da se radi o doseljenici.⁴³ Iako ovakav tip haljine uglavnom nema ukrasa, na Prokulinu prikazu vidljive su dvije okrugle agrafe ispod ramena, koje podsjećaju na okrugle fibule. Dokaz tome da su ove dvije fibule ukrasne je činjenica da su se ovakve haljine šile na ramenima. Može se primijetiti glatkoća haljine u gornjem dijelu što bi značilo da je vjerojatno izrađena od teškog materijala.⁴⁴

⁴² I. ČREMOŠNIK, 1963, 109.

⁴³ V. PAŠKVALIN, 2012, 86.

⁴⁴ I. ČREMOŠNIK, 1963, 109.

Slika 10. Stela Aurelije Prokule iz Zenice (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 211, sl. 3)

Drugi primjer ove autohtone jednostruke haljine je kulni reljef s prikazom Dijane iz Glamoča (sl. 11). Dijana, prikazana u sredini, također ima glatkoću u gornjem dijelu haljine, isto je potpasana, no dužina joj je kraća u usporedbi s tradicionalnom dalmatikom. Zanimljivo je spomenuti da su takve poluduge haljine sa širokim rukavima još u prošlom stoljeću nosile seljanke iz okolice Sarajeva, i to isto nekada kao haljine, a nekada kao donje haljine.⁴⁵

Slika 11. Kulni reljef s prikazom Dijane iz Glamoča (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 110, sl. 4)

Mnogo češći su prikazi gornje ili dvostruke haljine, bez rukava i skopčane fibulama na ramenima. Zbog loše sačuvanosti spomenika, ali i jer ih većina spomenika samo poprsja, ona se uglavnom može prepoznati samo po fibulama i slična je autohtonoj nošnji Panonije. Izgled

⁴⁵ I. ČREMOŠNIK, 1963, 110.

joj se može rekonstruirati na temelju cipusa iz Ustikoline (sl. 12), koji prikazuje ženu sa žrtvenim posuđem koja na sebi ima jednu od dvije varijante gornje haljine, čiji je gornji dio širok, sašiven na ramenima i pada preko ruke sve do lakta.⁴⁶

Slika 12. Žena sa žrtvenim posuđem na cipusu iz Ustikoline (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 112, sl. 5)

Prikaz ove varijante haljine sašivene na ramenima je za sada jedini, tj. unikatan. Prema tome, češća varijanta dvostruke haljine je ona s fibulama na ramenima i bez rukava. Takav oblik nije jedinstven za ovo područje, kasnije se javlja kod Slavena i prema I. Čremošnik je jedan od praoblika ženske nošnje, a dokaz tomu bila bi prisutnost ovakvog tipa i u vrijeme mlađeg željeznog doba. Iako široko rasprostranjena, nije ju se uspjelo identificirati u literarnim izvorima. Moglo bi se pretpostaviti da su te haljine dalmatike bez rukava, koje se spominju u antičkim izvorima, no i oni sačuvani su jako kontradiktorni te je usporedba teška. Zanimljiv primjer dvostruke haljine prikazuje reljef iz Vašarovina (sl. 13). Haljina je bogato ukrašena vezom i već se na prvi pogled razlikuje od ostale nošnje. Pojedini autori zagovaraju da je to prikaz počasnog odijela žene sa više djece (*femina stolata*), no i to je čini se primjer autohtone potpasane haljine sa fibulama koje su skrivene ispod ogrtača. Jedina neobičnost takve nošnje je vez, dvije vertikalne široke trake kao kod dalmatike, a ista traka ukrašava i rub ogrtača. Ogrtač također predstavlja autohton element. Žena ga nosi tako da je ogrnut preko leđa i pridržava ga rukama naslonjenim uz struk. Vez na spomeniku nije usamljen primjer jer se javlja i u hrvatskom dijelu provincije Dalmacije. Odijelo s vezom potječe s Orijenta, a širi se carstvom tijekom 3. st., te na ova područja pristiže vjerojatno posredstvom Salone.⁴⁷

⁴⁶ I. ČREMOŠNIK, 1963, 111.

⁴⁷ I. ČREMOŠNIK, 1963, 111 -113.

Slika 13. Nošnja na reljefu iz Vašarovine (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 112, sl. 6)

Primjer jedne autohtone haljine s obalnog dijela provincije prikazan je na steli Kataplije s otoka Šolte (sl. 14). Sačuvan je natpis spomenika iz kojeg se saznaje ime pokojnice te da je bila u robovskom braku i potom oslobođena, a Cambi prema njezinom imenu kreira zaključak o ilirskom podrijetlu pokojnice.⁴⁸ Prikazana je u odjeći koja se preklapa koso na prsima te je po cijeloj haljini ukras u vidu blagih ispupčenja, a vidi se i linija gdje ukras završava i započinju neukrašeni rukavi. S. Schönauer smatra da ispupčenja predstavljaju ukras krupnim vezom, dok N. Cambi vidi to kao nabore seljačke haljine ogrtača, koji se razlikuje od gradske odjeće. Teško je reći jesu li rukavi dio ukrašene odjeće, pa se na ovu odjeću može gledati kao na prsluk bez rukava koji se preklapao, a nosio iznad jednostavne haljine dugih rukava ili je riječ o lokalnoj autohtonoj nošnji čiji rukavi ostaju neukrašeni. Velika je vjerojatnost da je riječ o inačici lokalne tradicije i da se rimski modni izričaj nije uspio probiti na otok.⁴⁹ Što se tiče datiranja stele, mišljenja se razilaze, no Cambi smatra da se na temelju frizure, koja je razdijeljena na sredini tjemena i bačena postrance s valovima sve do ušiju i skupljena u punđu na vratu stela može datirati u period između 180. i 190. godine. Cambi također navodi da se Kataplija mogla prikazati i s frizurom svoje mladosti, pa bi datacija mogla padati i nešto kasnije, u prvo desetljeće 3. st.⁵⁰

⁴⁸ N. CAMBI, 1990, 112-113.

⁴⁹ S. SCHÖNAUER, 2000, 277-278.

⁵⁰ N. CAMBI, 1990, 116-118.

Slika 14. Stela Kataplije, Šolta (izvor: S. SCHÖNAUER, 2000, 353, T. XIX)

Jedan primjerak stele iz Ruduše kod Sinja daje zanimljiv pogled na autohtoni prikaz ženske haljine na obali provincije. Stela je pronađena unutar ciglane, gdje se ranije uništio dio antičke nekropole. Spašeno je 5 spomenika, od čega dvije stele antropomorfne i dvije arhitektonske karakterizacije. Prve nose natpise, prema kojima se utvrdilo da su markirali grobove ilirskih pokojnika iz plemena Osinijata.⁵¹ Mjesto nalaza ovih spomenika je svega 20-ak metara od uništene nekropole, te ih je moguće povezati u cjelinu.

Spomenik koji je relevantan za ovaj rad je onaj koji nosi natpis s imenom djevojke *Paio Totius*, a budući da natpis nema klasičnu rimsku onomastiku ili sepulkralne izraze izvlači se zaključak o lokalnom podrijetlu pokojnice. Posebnost spomenika očituje se u urezanim/ugraviranim prikazima. Natpis se nalazi u sredini spomenika, a ispod je prostor podijeljen dvjema crtama na dva dijela. Gornji dio je ukrašen cik-cak motivima, a međuprostori su ukrašeni trokutima. Donji dio je ukrašen tankim urezanim linijama i s četiri motiva koji podsjećaju na omegu.⁵² Što se tiče tumačenja urezanih prikaza, krug sa šesterolatičnim cvjetovima predstavlja očito glavu pokojnice, ispod koje se nalaze ogrlica i fibule, a položaj tog kruga prema fibulama odgovara položaju glave na ramenima. Uzimajući u obzir da polje iznad natpisa predstavlja glavu, urezi ispod natpisa morali bi predstavljati odjeću pokojnice. Gabričević smatra da je prikazana gornja haljina (sl. 15) ili možda pregača koja doseže do ispod koljena, te donja haljina, duga do gležnja. Cik-cak linije i mali trokuti bi predstavljali gornju haljinu, a debela crta ispod donji rub gornje haljine. Ispod debele crte bio bi prikaz donje haljine, duge sve do gležanja. Četiri urezana motiva bi mogli upućivati da je

⁵¹ N. CAMBI, 2012, 410-412.

⁵² B. GABRIČEVIĆ, 1983, 35.

dno odjeće bilo ukrašeno. Krupniji i deblje napravljeni motivi na gornjoj odjeći bi mogli ukazivati da je napravljena od debljeg materijala, sukna ili vune, dok je donja, prema tankim urezima bila od tanjeg materijala.⁵³ Spomenik ne sadrži parametre za direktnu dataciju, no jednostavnost imena u natpisu i odsutnost pravilnosti latinskog jezika, omogućuju datiranje u vrijeme započinjanja romanizacije Cetinske krajine, odnosno prvu polovicu 1. st.⁵⁴ Važnost opisanog spomenika očituje se u tome da u čitavom rimsko–provincijalnom svijetu ne postoje niti približno slični primjerci; jedini donekle usporedivi primjerak je spomenik iz Golubića, koji isto nosi prikaz šesterolatičnog cvijeta i trokuta flankiranog kružnicama.⁵⁵ Gabričević na kraju zaključuje da je takav tip spomenika i motiva na njemu jedinstven za narod Osinijata te prethodi širenju rimskih utjecaja. Moguće je da ljudi toga kraja dolaskom Rimljana preuzimaju novi medij za označavanje grobova, ali ne i stilski i likovni izričaj. Problematika ruduških stela je nemogućnost određivanja kojim su grobovima pripadali, a Gabričević je prijedlog da su označavali dječje ukope. Sljedeća problematika je i zašto jedna "primitivna" zajednica poistovjećuje ljudski lik s krugom? Moguć odgovor je da krug ima simboličko, odnosno religijsko značenje i da solarna simbolika igra veliku ulogu u životu i smrti.⁵⁶

Slika 15. Spomenik iz Ruduše (izvor: <https://spasimobisevo.org/iliri-povijest-zivot-kultura/>)

⁵³ B. GABRIČEVIĆ, 1983, 39-40.

⁵⁴ B. GABRIČEVIĆ, 1983, 67-68.

⁵⁵ B. GABRIČEVIĆ, 1987, 42.

⁵⁶ B. GABRIČEVIĆ, 1987, 43-63.

Osim preko portreta žena sa nadgrobnih spomenika, uvid u autohtone elemente nošnje pružaju nam i spomenici kulturnog karaktera s reljefnim prikazima autohtonih božanstava i kulturnih zajednica. Uglavnom potječu iz unutrašnjosti i nisu uobičajeni za obalne prostore provincije. Jedan takav reljef je s Glamočkog polja (sl. 16) i prikazuje Silvana na lijevoj i tri nimfe na desnoj strani. Iako je reljef rustične izrade, moguće zbog nevješte ruke lokalnog majstora, nošnja nimfi možda govori u prilog teze o autohtonom karakteru. Tri nimfe odjevene su u duge tunike i kratki visoko potpasani haljetak, no umjesto običnih nabora tkanine, vidljive su vertikalne i gotovo paralelne duboke brazde, što cijeloj pojavi daje gotovo seljačku sirovost tkanja. Slabo poznavanje potpune ilirske nošnje ostavlja otvoreno pitanje radi li se zaista o domaćoj ženskoj nošnji ili nevještom prikazu nekog antičkog kostima.⁵⁷

Slika 16. Reljef s prikazom Silvana i tri nimfe, Glamočko polje (izvor: D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, tabla LXXXIV, sl. 2)

D. Rendić – Miočević je mišljenja da i reljef Silvana i nimfi iz Brnaza kod Sinja (sl. 17) također prikazuje autohtonu nošnju ilirskih žena. Reljef je razlomljen u nekoliko komada i vrlo je vjerojatno također rad lokalnog majstora. Odjeća je sličnog izgleda kao i na reljefu iz Glamočkog polja – na nimfama se vide duge tunike koje dopiru do gležnja i kratki haljetak koji je visoko potpasan, s dubokim vertikalnim i vodoravnim brazdama.⁵⁸

Slika 17. Ulomak reljefa s prikazom Silvana i nimfe iz Brnaza (izvor: D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, tabla LXXXIII, sl. 3)

⁵⁷ D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, 484.

⁵⁸ D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, 485.

4.3. Ogrtač

Ogrtači su poznati i na obalnom dijelu provincije Dalmacije, posebice na tlu Salone i njezine okolice, no tu se uglavnom radi o prikazu rimskih tipova ogrtača (žene su najčešće ogrnute rimskom palom). Nekoliko rimskih inačica raznih vrsta ogrtača primjetno je i u unutrašnjosti provincije, no na tom prostoru ipak dominira autohtoni ogrtač u obliku velike marame. Dok rimska *palla* omotava cijelo tijelo, domaća vrsta marame/ogrtača pokriva samo leđa i ramena, a postoji nekoliko stilova nošenja.⁵⁹

Čest način prikazivanja takve marame na spomenicima iz unutrašnjosti je prebacivanje preko leđa, ostavljajući prsa slobodna, vjerojatno u pokušaju da se istaknu fibule i drugi nakit. Tako prebačene marame se rukama čvrsto drže pripijene uz struk. Opisani način nošenja marame vidljiv je na spomenicima iz Bile (sl. 18), Kiseljaka (sl. 19) i Vašarovina (sl. 13). Ostali načini slaganja uključuju maramu prekríženu na prsima i skupljenu na ramenima, a čiji nabori vertikalno padaju.⁶⁰

Slika 18. Crtež bračnog para sa spomenika iz Bile (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 105, sl. 1)

Slika 19. Stela iz Gromiljaka, Kiseljak (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 115, sl. 7)

⁵⁹ I. ČREMOŠNIK, 1963, 113-114.

⁶⁰ I. ČREMOŠNIK, 1963, 114.

Stela iz Pazarića kod Sarajeva daje nam još jedan primjer ogrtača koji pokriva ramena (sl. 20). Stela prikazuje četvero pokojnika: bračni par i njihovo dvoje djece ispred njih. Prema natpisu, na spomeniku se od ženskih pokojnika nalaze majka Vera i kćer joj Maksimina, a V. Paškvalin smatra da su pokojnici doseljenici iz zapadnih provincija.⁶¹ Vera je prikazana s lijeve strane, kod nje se razaznaju linije ogrtača preko tunike i prsa ostavljena otvorena. Maksimina je prikazana ispred oca, ima frizuru kao starija ženska osoba, identičnu tuniku i ogrtač, pa je očigledno da je ta marama/ogrtač bila prikladna i za odrasle i za djecu.⁶²

Slika 20. Stela iz Pazarića, Sarajevo (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 215, sl. 13)

Varijacija marame koja pokriva ramena može se uočiti na steli Aurelija Krescentina iz Zenice (sl. 21) s početka 4. st., koja je odlomljena u dva dijela i u svakom ima po jedan prikaz. Gornji dio prikazuje četiri figure od kojih je prva figura s lijeve strane ženska osoba, a preko njezine tunike dugih i širokih rukava (dalmatike) uočava se marama skupljena na ramenima, čiji završetci imaju rese na sebi. Donja kompozicija također donosi prikaz ženske figure na lijevoj strani (u visini čitavog lika), odjevene kao i žena na gornjoj kompoziciji. Natpis je djelomično sačuvan i iščitava se tek jedno žensko ime Julijana koje je italuskog podrijetla.⁶³

⁶¹ V. PAŠKVALIN, 2012, 197.

⁶² V. PAŠKVALIN, 2012, 65-66.

⁶³ V. PAŠKVALIN, 2012, 68.

Slika 21. Stela iz Zenice (izvor: <http://lupa.at/23346>, pristupljeno 17. 10. 2023.)

4.4. Pokrivalo za glavu

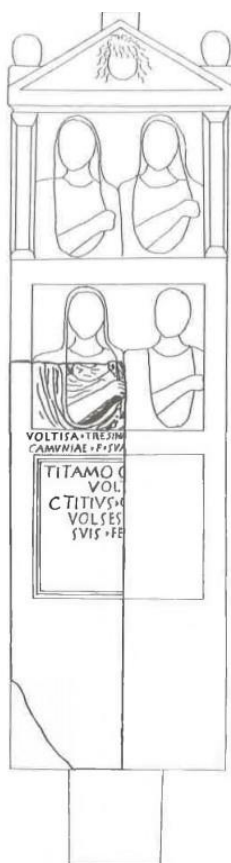
Slično ženama u Panoniji, unutrašnjost provincije Dalmacije poznaje pokrivanje glava kao autohtonu praksu, koja opet nedostaje na obalnom dijelu zbog prevladavajućeg utjecaja tipične rimske nošnje. Žene najčešće nose maramu u obliku vela koji se spušta na ramena, na način koji se u prošlom stoljeću još uvijek prakticirao npr. u Hercegovini, a posebna su pojava metalne aplikacije i slični ukrasi koji se pričvršćuju na kape. Osim prikaza na kamenim spomenicima, ti se ukrasi često pronalaze i u japodskim (na obali i liburnskim) grobovima.⁶⁴

Okolica Konjica, Pljevalja i Glamoča proizvela je najveći broj spomenika s prikazima pokrivala za glavu, no sigurno ih je bilo i u drugim mjestima. Nose ih i udane žene i djevojčice. Prikazan je velik broj različitih „kapa“. Žene nose male „kape“ sljubljene uz glavu, velike „kape“ u obliku polukalote koje prekrivaju glavu i „kape“ zavrnutog oboda koji podsjeća na dijam (vide se npr. na steli iz Kiseljaka - sl. 19). Unatoč izrazu "kapa", sve su to uglavnom različiti primjerci marama koje se vežu na potiljku.⁶⁵

⁶⁴ Š. BATOVIĆ – O. OŠTRIĆ, 1969, 262 -265.

⁶⁵ I. ČREMOŠNIK, 1963, 115-116.

Usamljeni primjer autohtonog pokrivala za glavu na obalnom području može se naslutiti na monumentalnoj steli iz Škabrnje. Stela je vjerojatno potjecala s rimske nekropole na teritoriju municipija Nedinum, a sačuvan joj je tek dio portretnog polja na vrhu i natpis ispod njega. Portretna niša je četverokutna s poprsjem ženske osobe do visine vrata. Iako je kamen korištenjem izlizan, vidljivo je da je obučena u tuniku i palu, klasičnu rimsku žensku nošnju. Glava nije sačuvana, no na ramenima se ipak naziru završeci pletenice, koja se uvija desno i gotovo nestaje pod naborom tkanine, što bi upućivalo da je imala pokrivalo za glavu, vjerojatno maramu (sl. 22), jer nabori pokrivala ne odgovaraju naborima ogrtača. Natpis stele je vidljiv na natpisnom polju i gredi ispod sačuvanog portreta.⁶⁶ Natpis donosi obiteljska imena Tresina, Camunia i Titamoca, a prethodno su bila nepoznata. Čitaju se i poznata osobna imena Voltisa i Volses te gentilicij Titius. A. Kurilić ovdje prepoznaje miješanje autohtonih i rimskih elemenata.⁶⁷ Pojava autohtonih imena, rimske nošnje i upotreba tipičnog rimskog nadgrobnog spomenika vjerojatno dokazuju nezavršeni proces romanizacije ovog područja tijekom 1. st. kada se stela datira.⁶⁸

Slika 22. Prijedlog idealne rekonstrukcije stele iz Škabrnje (izvor: A. KURILIĆ, 2018, 71, sl. 2)

⁶⁶ A. KURILIĆ, 1993, 65-68.

⁶⁷ A. KURILIĆ, 1993, 61.

⁶⁸ A. KURILIĆ, 1993, 61.

Unutrašnjost provincije pruža nam uvid u različite oblike pokrivala za glavu. Iz Zenice dolazi prethodno spomenuta stela s prikazom čitave figure djevojčice Aurelije Prokule (sl. 10 i 23). Posebna zanimljivost prikaza očituje se u pojavi pokrivala za glavu. Umjesto kape, zamjećuju se dvije trake, od kojih jedna ide oko glave, dok se druga spaja s prvom po sredini čela, preko tjemena, i pruža se do potiljka. O prvu traku su ovješeni brojni privjesci, oblika lista koji podsjećaju na list bršljana, dok su tri velika lista pričvršćena na drugu traku.⁶⁹ I. Čremošnik upućuje na apotropejski karakter i vjeruje da „pokrivalo“ ima veze s kulturnim običajima. Slični privjesci su prisutni na kapama iz japodskih grobova, gdje se tradicija takvog ukrašavanja pokrivala za glavu javlja od prapovijesti.⁷⁰ N. Cambi pak povezuje taj nakit s onim djevojčice Aurelije Maksime s prikaza na poklopcu sarkofaga iz Salone. Naglavni nakit kojim je ukrašena Aurelija Maksima karakterističan je za sljedbenike egipatskog kulta Izide.⁷¹ Budući da su mišljenja podijeljena, vrlo je moguće da je ta vrsta pokrivala za glavu polivalentnog karaktera, ali i autohtona, uzme li se u obzir da i ostala Prokulina odjeća ukazuje na domaće elemente.⁷²

Slika 23. Figura Aurelije Prokule iz Zenice (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 108, sl. 3)

Još jedna ranije donijeta stela iz Zenice nosi prikaz pokrivala za glavu s ukrasima. Odlomljena je u dva dijela i ima dva prikaza (sl. 21). Gornji dio prikazuje četiri figure u prostoru edikule, a prva figura s lijeve strane prikazuje ženu, kojoj je vidljiva kapa na glavi urešena ukrasima. Zanimljivo je da je i žena u donjem polju stele prikazana s istom kapom.

⁶⁹ V. PAŠKVALIN, 2012, 70-71.

⁷⁰ I. ČREMOŠNIK, 1963, 115-116.

⁷¹ N. CAMBI, 1971, 93-96.

⁷² V. PAŠKVALIN, 2012, 70-71.

Kape su prikazane vrlo shematično, kao i kosa koja kao plitka kalota viri ispod kapa.⁷³ Osim kapa i traka, postoje i druge vrste pokrivala za glavu. Na steli iz Pazarića kod Sarajeva iz 3.-4. st., koja nosi portrete bračnog para, kod pokojnice Aurelije Amurcijane zamjećuje se kosa raščešljana na razdjeljak i pokrivena dugačkom maramom čiji joj krajevi padaju preko ramena i na leđa (sl. 24). Kognomen pokojnice nije poznat u Dalmaciji i Paškvalin ju smatra doseljenicom iz neke od keltskih pokrajina Carstva.⁷⁴ Na razdjeljku je primjetan i ovalni ukras, pa se postavlja pitanje jesu li ti ukrasi na pokrivalima na glavi imali kultno ili apotropejsko značenje.⁷⁵

Slika 24. Stela iz Pazarića, Sarajevo (izvor: <http://lupa.at/23771>, pristupljeno 17. 10. 2023.)

Slično oblikovana marama kao pokrivalo za glavu javlja se i na steli bračnog para iz Ostrošca kod Konjica iz 2.-3. st. Iz natpisa se iščitava da je ime žene Tatura, pa se s punim pravom smatra da je ilirskog podrijetla.⁷⁶ Ovdje se pak javlja frizura u vidu bujno spletene kose, pokrivena maramom koja pada preko ramena (sl. 26). Treći sličan prikaz nalazimo na steli iz Lisičića kod Konjica, datirane kao i stela iz Ostrošca, koja donosi portrete dviju žena s identičnim maramama (i očito frizurama) koje su spuštene na leđa (sl. 27). Moguće je da su ove marame na području Konjica bile regionalna etnografska varijanta pokrivala za glavu i da je taj prostor etnički ili na neki drugi način bio povezan s područjem Pazarića (sl. 24), zbog čega dijele isti tip pokrivala za glavu.⁷⁷

⁷³ V. PAŠKVALIN, 2012, 68.

⁷⁴ V. PAŠKVALIN, 2012, 116.

⁷⁵ V. PAŠKVALIN, 2012, 93-94.

⁷⁶ A. ŠAČIĆ BEĆA, 2012, 108.

⁷⁷ V. PAŠKVALIN, 2012, 94.

Slika 25 Stela iz Lisičica, Konjic (izvor: <http://lupa.at/30564>, pristupljeno 17. 10. 2023.)

Slika 26 Stela iz Ostrožca, Konjic (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 218, sl. 26)

Praksa pokrivanja ženske glave u unutrašnjosti provincije očito je imala značajne regionalne razlike, vjerojatno povezane s narodnosnim porijeklom. Jednu takvu lokalnu regionalnu pojavu susrećemo na ranije spomenutoj steli iz Gromiljaka kod Kiseljaka datiranoj u 2./ 3. st.. Tri žene prikazane u polju stele, osim što nose ogrtače (marame) na tipično lokalni način (preko leđa) imaju i glave pokrivene maramom, ali preko njih i dijademe, odnosno, uske trake koje se vežu otraga (sl. 19).⁷⁸

Na isti način pokrivene su glave majke i kćeri na steli iz Skelana kod Srebrenice datiranoj u 3. st. (sl. 27). Riječ je očito o pokrivalu koje se veže otraga. Kod kćerke se ne primjećuje kosa, dok se majci nazire bujna kosa, no kao i kod većine sačuvanih spomenika teško je ići u detaljniju analizu nošnje.⁷⁹

Slika 27. Stela iz Skelana, Srebrenica (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 230, sl. 61)

Haljine nimfi na kulturnim spomenicima s Glamočkog polja i iz šire okolice Sinja (Brnaze) ostavljaju otvoreno pitanje čija se nošnja zapravo prikazuje, no siguran element autohtone nošnje su kapa ili marama. Dva primjera pokrivala za glavu na takvim kulturnim spomenicima javljaju se na reljefima iz Opačića. Jedan reljef prikazuje Dijanu i Silvana, a drugi Dijanu s dvije orantice. Oba reljefa izradom odaju rad lokalnog nevještog majstora. Reljef koji prikazuje Dijanu sa Silvanom je vrlo zanimljiv, jer se na njemu Dijana ne prikazuje kao lovkinja, već u ruci drži granu i označena je kao božanstvo šuma - dakle prikazana je kao varijanta domaćeg božanstva. Sukladno tome, glava joj je pokrivena maramom (sl. 28), koja joj pada otraga. Stil je to pokrivanja glave koji je vrlo čest na nadgrobni spomenicima u unutrašnjosti provincije, a koji je jasan element autohtone nošnje. Odstupanje od tog konzervativnog autohtonog prikaza je Dijanina kosa za koju D. Rendić – Miočević opisuje da ispod marama pada spuštена i rasčešljana, što nije poznata frizura ilirskih žena. Gotovo na isti

⁷⁸ V. PAŠKVALIN, 2012, 96.

⁷⁹ V. PAŠKVALIN, 2012, 123-124.

način Dijana je prikazana i na drugom reljefu u pratnji dviju orantica (sl. 11), koje, kao i božanstvo koje prate, na glavi nose duge i otraga spuštene marame.⁸⁰

Slika 28 Reljef iz Opačica s prikazom Silvana i Dijane (izvor: D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, tabla LXXXII, sl. 2)

4.5. Ukrasni nakit

Obalni dio provincije Dalmacije odlikuje primjetna odsutnost nakita, posebice tijekom 1. i 2. st., kada je još bio zamjetan republikanski utjecaj i duh tog vremena, a tek tijekom 3. i 4. st. zamjećuje se masovno prikazivanje nakita na spomenicima.

Slično panonskim spomenicima, žene iz unutrašnjosti provincije Dalmacije, udaljene od Salone i rimskog utjecaja, njeguju tradiciju uporabe vrlo masivnog nakita kao prapovijesnog nasljeđa. Masivnost nakita najbolji je dokaz da nakit nije rimski.⁸¹ Općenito govoreći, velik broj ukrasa i nakitnih oblika na ilirskoj ženi vuče korijene iz prapovijesti. Fibule se nose na tom području još od starijeg željeznog doba, ali njihova uloga nije bila samo dekorativna (ukrasna) već i funkcionalna, zbog čega se obrađuju u sljedećem poglavlju.

Vrsta nakita koja povezuje Dalmaciju i Panoniju je i tordirana ogrlica, koju susrećemo na steli djevojke Lupe iz Sovića kod Gruda. Ime Lupa je iznimno rašireno, osobito u Italiji, ali i keltskim provincijama.⁸² Sama izradba stele i prikaz čitave ljudske figure u visokom reljefu (imitacija kipa?) su zanimljiva pojava na tom području, no za ovaj rad bitan je nakit koji se vidi na vratu pokojnice (sl. 29). Vrijeme nastanka stele je pouzdano 2. st., vrijeme već duboke romanizacije, što se vidi i na njejoj haljini koja podsjeća na tuniku (hiton), no dvostruka ogrlica odaje autohtonu notu. Unutarnja ogrlica sastoji se od niza dekorativnih metalnih ili

⁸⁰ D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, 489-491.

⁸¹ I. ČREMOŠNIK, 1963, 117-120.

⁸² V. PAŠKVALIN, 2012, 163.

staklenih elemenata, čiji se oblici ne mogu jasnije prepoznati, dok vanjska ogrlica predstavlja metalnu tordiranu ogrlicu.⁸³

Slika 29. Stela iz Soviça, Grude (izvor: <http://lupa.at/30570>, pristupljeno 17. 10. 2023.)

Prikaz ogrlice nosi i jedna od stela iz Ruduše (sl. 15), a zbog načina predstavljanja teško joj je odrediti tip, no nije pogrešno pretpostaviti neki oblik autohtonog nakita prikazanog na svojstven način ove grupe ljudi. Iznad natpisa koji se nalazi u sredini spomenika urezana je kružnica ispunjena šesterolatičnim cvijetom, a od donjeg dijela kružnice povučena su nadalje dva kosa pravca koja se sijeku pod oštrim kutom, produžuju se i dalje lome pod tupim kutom tako prikazujući mali romb. Na kosim pravcima su izdubljene po tri rupice, kao i na vrhovima romba, ukupno čineći 10 rupica koje predstavljaju ogrlicu.⁸⁴

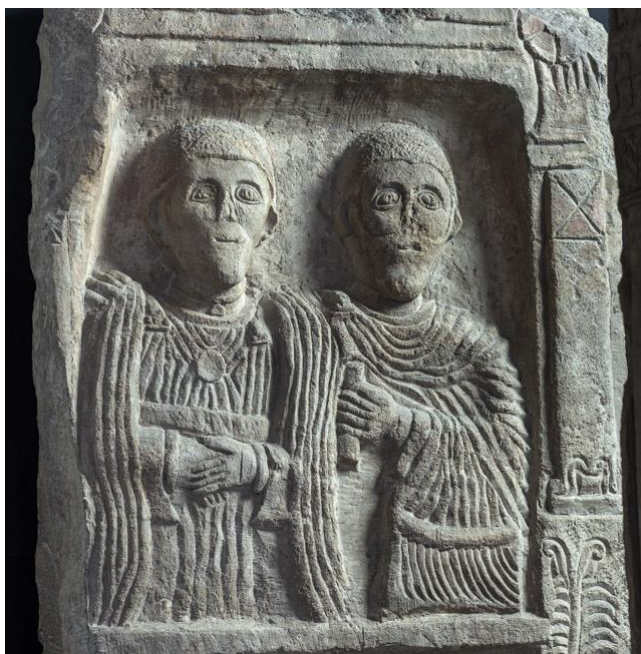
4.6. Fibule i ostali funkcionalni nakit

Slično provinciji Panoniji, autohtoni element koji je dobro prepoznatljiv u skupini funkcionalnog nakita je fibula u obliku sidra obično od srebra, uz koju se veže autohtoni privjesak u obliku bršljanovog lista, koji uglavnom visi o lancu rastegnutom između fibula i pokriva prsa. Sidraste fibule su bile u širokoj upotrebi krajem 2. i početkom 3. st., kada se i datiraju spomenici na kojima su prikazane. Nažalost, kao i u slučaju ostalih elemenata, rimski tradicionalni kostim istisnuo je taj tip fibule u priobalju.

⁸³ V. PAŠKVALIN, 2012, 158.

⁸⁴ B. GABRIČEVIĆ, 1983, 35.

Fibula tipa sidra javlja se na nadgrobnoj steli 3. st. s prikazom bračnog para Aurelija Proba i Prokule koja potječe iz Zenice. Za pokojnike se prema imenima pretpostavlja italsko podrijetlo (sl. 30). Fibula je prikazana kao ženina kopča za ogrtač koji je prebačen preko tunike. Jasno je vidljiva i podržava tezu da je osim funkcionalne imala i ukrasnu ulogu.⁸⁵

Slika 30. Stela bračnog para iz Zenice (izvor: <http://lupa.at/23372>, pristupljeno 17. 10. 2023.)

Stela bračnog para iz Pazarića kod Sarajeva također prikazuje fibulu tipa sidro, no u drugačijem obliku. Naime, pokojnica Aurelija Amurcijana nosi fibulu na desnoj strani i o nju su ovješena tri lanca s privjeskom u obliku srca (sl. 24).⁸⁶ I. Čremošnik zastupa mišljenje da su ti privjesci kod žena imali simbolično značenje, tj. da su bili simbol raširenog kulta Dionizija u tim krajevima.⁸⁷

Još jedan primjer obješenih ukrasa na sidrastoj fibuli susrećemo na ulomku sepulkralnog spomenika iz Gromiljaka kod Kiseljaka (sl. 19). Sve tri prikazane žene imaju identičnu odjeću, između ostalih i ogrtače kopčane fibulama ovog tipa, na koje su pričvršćeni lanci koji nose ovalne ukrase – agrafe, dok s njih padaju još po jedan lančić s manjim privjeskom loptastog oblika.⁸⁸

Fibula tipa sidro bila je dio ikonografije i nestalog cipusa (tzv. istočnodalmatinskog tipa) otkrivenog u Skelanima kod Srebrenice. Cipus je na jednoj strani prikazivao dvije ženske

⁸⁵ V. PAŠKVALIN, 2012, 67.

⁸⁶ V. PAŠKVALIN, 2012, 93-94.

⁸⁷ I. ČREMOŠNIK, 1963, 120.

⁸⁸ V. PAŠKVALIN, 2012, 96.

figure, obje odjevene u dugačku haljinu i s potpasanim haljetkom iznad, a kopče u obliku sidrastih fibula nalazile su se na oba ramena žena (sl. 31).⁸⁹

Slika 31. Cipus iz Skelana, Srebrenica (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 344, sl. 40)

Osim sveprisutne pojave sidrastih fibula i na njima obješenih privjesaka, treba spomenuti i jedinstveni prikaz lučnih fibula također s privjescima. Pojavljuju se na steli s imenom Paio Totius iz Ruduše, kao dvije urezane lučne fibule sa svake strane motiva ogrlice (sl. 15). Svaka fibula ima pet privjesaka, u stvarnosti tankih metalnih žica koje su završavale trokutastim proširenjem.⁹⁰

⁸⁹ V. PAŠKVALIN, 2012, 267.

⁹⁰ B. GABRIČEVIĆ, 1983, 35.

5. Autohtoni elementi ženske rimske nošnje na primjerima kamene plastike Panonije

5.1. Tunika

Slično kao i osnovno odijelo rimske žene, tunika je i osnovni dio odijela panonske žene. Iako imaju isti naziv, prikazi panonskih tunika odišu autohtonošću, najviše u načinu nošenja. Uzimajući u obzir da su glavni izvor proučavanja ženske odjeće Panonije likovni prikazi na kamenoj plastici, zbog izostanka literarnih izvora, teško je dobiti potpunu sliku o izgledu tog odjevnog predmeta. Prepoznavanje je na nekolicini kamenih spomenika omogućeno zahvaljujući rubu izreza oko vrata koji se razlikuje od haljine iznad tunike.

Primjer autohtone tunike može se prepoznati na nadgrobnom spomeniku iz sredine 2. st. robovske obitelji iz mjesta Donji Čehi blizu Zagreba. Spomenik prikazuje oca Valenta s desne strane, majku Melaniju lijevo od njega, dvadesetogodišnju kćer Valentinu, te dvogodišnjeg sina Donika sprijeda (sl. 32)⁹¹. Vodeći se "korpusom" poznatih robovskih imena nijedno ime na ovoj steli nije poznato. Ime Valentine pripada među najzastupljenija rimska imena, dok je ime Melanija jedno od najrjeđih. B. Migotti navodi da je Valentina nazvana prema ocu Valentu odnosno prema onomastičkome pravilu za rimske građane. Ime Melanija je grčkog podrijetla, a nigdje nema zapisa da je "robovsko" ime i nijedna osoba s tim imenom nije poznata prije kasnoantičkog razdoblja. B. Migotti pretpostavlja italsko podrijetlo imena.⁹² Majka i kćer su fizionomijski prikazane slično, te su odjevene i u istu odjeću. Tunika koju nose napravljena je od meke nabrane tkanine, nema rukava, te se na ramenima kopča velikim noričko-panonskim fibulama.⁹³

Slika 32. Nadgrobna stela robovske obitelji iz mjesta Donji Čehi (snimak: I. Krajcar) (izvor: B. MIGOTTI, 2008, 456, sl. 2)

⁹¹ B. MIGOTTI, 2008, 454.

⁹² B. MIGOTTI, 2008, 457.

⁹³ B. MIGOTTI, 2008, 455-460.

Osim što se nosila ispod panonske dvostruke haljine, tunika se mogla nositi i sama, ispod ogrtača, rimskog ili autohtonog. Takav primjer vidimo na nadgrobnoj steli obitelji iz Siska iz sredine 2. st. Stela prikazuje pet ljudskih figura na pozadini realistične školjke. Prikaz se sastoji od dva muškarca, jedne žene i dvije djevojčice različite dobi, te je moguće pretpostaviti obiteljski odnos prikazanih ljudi (sl. 33). Prema djelomičnom sačuvanom natpisu, ime pokojnice je Ursa, dok imena djevojčica nisu sačuvana. Njezinom imenu teško je odrediti podrijetlo jer je zastupljeno u keltskim i ilirskim provincijama. B. Migotti navodi da je kognomen vrlo čest u kasnijim razdobljima kod domaćeg stanovništva.⁹⁴ Ursa je odjevena u tuniku dugih širokih rukava, koja izgledom podsjeća na dalmatiku, a budući da je stela datirana u sredinu 2. st., najkasnije do polovice 3. st., moguće potvrđuje da se u Panoniji nosila inačica dalmatike u vrijeme kada je dosegla vrh svoje popularnosti. Nabori tunike prikazani su vrlo mekano i živahnije u usporedbi s naborima ogrtača. Djevojčice koje su prikazane na steli odjevene su u isti tip tunike kao i majka, no nemaju ogrtač.⁹⁵

Slika 33. Stela obitelji iz Siska (izvor: Z. GREGL - B. MIGOTTI, 2000, 124, sl. 3a)

Tunika se kod panonskih žena manifestira i kao donja odjeća, što je vidljivo na ženi s nadgrobnog spomenika 2. st. iz Lobora (sl. 34 i sl. 35). Tunika se kao autothoni element

⁹⁴ Z. GREGL, B. MIGOTTI, 1999/2000, 141.

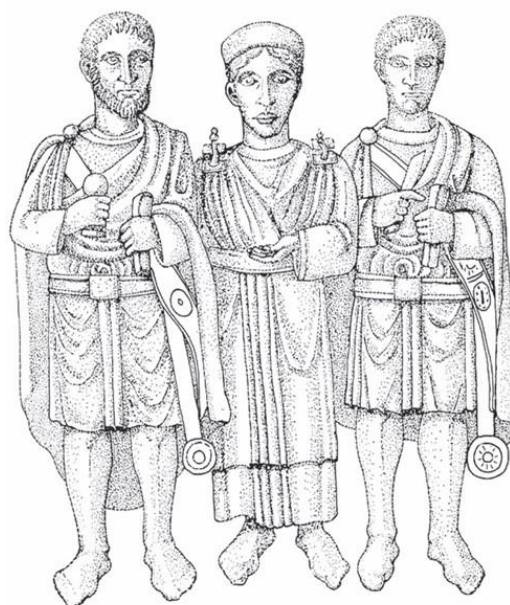
⁹⁵ Z. GREGL, B. MIGOTTI, 1999 / 2000, 126-146.

uočava ispod dvostruke haljine. Slično tunici sa stele iz Siska, ima duge i široke rukave, te je duljine do stopala, s vidljivim naborima između nogu i na grudima. Sačuvan je natpis na steli i navedeno je ime ženske osobe, Septimije Lucile (sl. 34) rimske građanke čije ime ne otkriva panonsko podrijetlo, za razliku od njene odjeće. Različiti autori nisu suglasni po pitanju datacije. Jedina vremenska oznaka je takozvana vojnička portretna ikonografija koju uvodi car Karakala (211. – 217.), koja može poslužiti kao *terminus post quem non*. Iako ostavlja više pitanja nego odgovora, ova stela nam pruža uvid u seversku modu domaće nošnje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj koja nema analogije ni u Noriku ni u ostalim dijelovima Panonije.⁹⁶

Slika 34. Stela iz Lobora (foto: I. Krajcar)

(izvor: B. MIGOTTI, 2010, 156, sl. 1)

Slika 35. Crtež stele iz Lobora (prema OLDENSTEIN, 1976)

(izvor: B. MIGOTTI, 2010, 159, sl. 3)

⁹⁶ B. MIGOTTI, 2010, 160-161.

5.2. Dvostruka haljina

Sličnosti i veze Panonije s Mezijom i Norikom dolaze do izražaja u obliku ovog jedinstvenog odjevnog predmeta. Mnogi prikazi na kamenoj plastici svjedoče o popularnosti dvostruke haljine koja se nosila iznad tunike s fibulama pričvršćenim na ramenima. Budući da je glavni izvor proučavanja kamena plastika koja često nije dobro očuvana, dizajn ove suknje nije u potpunosti razjašnjen, no čini se da je uglavnom haljina dosegala do koljena. Najbolji element kojim se prepoznaje ova haljina ostaju fibule na ramenima, koje su posebnost za ovo područje, iako je suknja mogla biti vezana i remenom. Moguće je da su prikazi remena na ovoj haljini ukazivali na njezinu mnogobrojnu uporabu, odnosno da se odijevala i pri radu. Moguće je i da remen ukazuje na nošenje pregače preko suknje.⁹⁷

Budući da se dvostruka haljina prvenstveno prepoznaje po fibulama na ramenima, primjer njezine pojave nalazimo na liku Septimije Lucile s nadgrobnog spomenika iz Lobora (sl. 34 i sl. 35). Nadgrobni spomenik je dovoljno sačuvan kako bi se prepoznale dvije fibule koje pričvršćuju haljinu napravljenu od meke tkanine i koja joj prekriva koljena, a ispod koje se vidi tunika, sukladno ovom autohtonom odjevnom predmetu. Haljina je nabrana na prsima te se primjećuje i da je opasana u struku, no kopča nije vidljiva. Izgled ove haljine mogao bi se donekle usporediti s izgledom rimske stole.⁹⁸

5.3. Ogrtač

Ogrtači tipični za Panoniju obično su prikazani kao šal ili pašmina ogrnuti oko tijela žene. Mogu se držati uz tijelo ili križati na prsima, skupljati na ramenu i padati u okomitim naborima čiji se krajevi drže zajedno s rukama.

Ogrtač prekriven na prsima i pričvršćen okruglom kopčom vidimo na prikazu pokojnice Melanije i njezine kćeri Valentine iz Donjih Čeha (sl. 32). Ogrtač je prikazan kruto u usporedbi s odjećom koju prekriva, pa se postavlja pitanje je li klesar ostavio ogrtače nedovršene ili je posrijedi prikaz lokalne inačice noričko – panonskog ogrtača koji se križa na prsima.⁹⁹

Ogrtač koji nosi pokojnica Priska na nadgrobnom spomeniku prve polovice 3. st. iz Daruvara (sl. 36) tipičan je primjer panonskog ogrtača. Ogrtač joj pokriva ramena i prsa, no zbog loše očuvanosti spomenika i grube izrade teško je primijetiti više detalja. Njen nomen i

⁹⁷ I. ČREMOŠNIK, 1964, 763-764.

⁹⁸ B. MIGOTTI, 2010, 155-165.

⁹⁹ B. MIGOTTI, 2008, 460.

kognomen Tato otkrivaju panonsko podrijetlo obitelji, pa stoga slijedi zaključak da je i njena nošnja autohtona.¹⁰⁰

Slika 36. Stela iz Daruvara (foto: I. Krajcar, AMZ) (izvor: B. MIGOTTI, 2017, 96, figure 9)

5.4. Pokrivalo za glavu

Dosad navedeni odjevni elementi koji ukazuju na autohtonost mogu se dvosmisleno protumačiti, zbog sličnosti s rimskom nošnjom ili zbog loše očuvanosti medija preko kojeg se analizira odjeća. Unatoč tome, različita pokrivala za glavu su jedinstvena za panonsko, ali i noričko područje, te su siguran element u prepoznavanju panonske autohtone nošnje. Pokrivalo za glavu se u Panoniji javlja u vidu panonske kape ili marame u obliku vela, posebice na krajnjim granicama s provincijom Dalmacijom.¹⁰¹

Majka Ursa i dvije kćerke sa stele iz Siska (sl. 33) prikazane su s kapom koja je tijesno priljubljena uz glavu, prati oblik tjemena, a otkriva uši i prednje dio frizure. Ovakav tip pokrivala za glavu vrlo je sličan visokom noričkim kapama (tzv. "haubama" br. 4 i 5), čije je glavno obilježje i prepoznatljivost tijesno prisanjanje uz glavu. Iako se nazivaju noričke kape, očigledno je da su autohtone i za panonsko područje, i to zbog toga što se na noričkom

¹⁰⁰ B. MIGOTTI, 2017, 96-98.

¹⁰¹ I. ČREMOŠNIK, 1964, 765.

području pokrivala za glavu isključivo vežu uz udane žene, dok ovdje kapu nose i dvije mlade neudane kćeri.¹⁰²

Kapa priljubljena uz čelo vidljiva je i na steli iz Lobora (sl. 34). Septimija Lucila nosi nisku kapu koja je priljubljena uz čelo i prati oblik tjemena, dok ispod kape proviruju uvijena kosa i ušne školjke.¹⁰³

Drugi primjer prilagođavanja pokrivala za kosu u Panoniji, odnosno lokalni način nošenja noričkih kapa, prikaz je na više puta spomenutoj steli iz Donjih Čeha (sl. 33). Ponovno majka i kćer nose istu noričku kapu označenu kao tip H 3. Taj tip kape nose samo matrone, no kćer pokojnice je neudana, što je doista posebnost za panonsko područje. Očito je da postoje sličnosti u oblicima nošnji Norika i Panonije, no ovi primjeri dokazuju da je pogrešno smatrati svu nošnju s ova dva velika područja jednolikom, kada i nekoliko postojećih primjera pokazuju velike razlike.¹⁰⁴

Primjer kape *pilleus Pannonicus* vidljiv je na slabo očuvanoj steli iz Daruvara (sl. 36). Ova vrsta kape je okrugla i niska, obično napravljena od krzna, a nose je vojnici, i to uglavnom tijekom 3. i 4. st. Postavlja se pitanje otkud ona na glavi jedne Panonke? Prema natpisu, njezin muž Naso bio je vojnik, no ostaje dvojba je li žena nosi kapu zbog vojne profesije supruga ili je tu vidljiv lokalni način nošnje ove kape.¹⁰⁵

5.5. Ukasni nakit

Željeznodobno nasljeđe panonske žene najviše se prepoznaje u nakitu. Njezin nakit je bogat, pomalo grube izrade, u usporedbi s kićenjem rimske žene, a bogatstvo i grubost mogu se opisati kao kič. U pravilu se žene uvijek prikazuju s ogrlicom i narukvicom, prstenjem i naušnicama ili broševima, dakle skoro sa svim tipovima nakita. Fibule, kao ukrasni, ali i funkcionalni nakit biti će obrađene u posebnom poglavlju.¹⁰⁶

Sklonost masivnom i teškom nakitu očituje se na spomeniku iz Donjih Čeha (sl. 33), gdje jedna ženska figura nosi masivnu torkvu (*torques*), dok druga nosi ogrlicu sličnog oblika, no tanju i s polumjesečastim privjeskom. Torkve su karakteristične za Panoniju, dok su polumjesečasti privjesci svojstveni Noriku. Takva primjedba mi mogla imati i uporište uzme li se u obzir sklonost panonskih žena prema bogatom kićenju.¹⁰⁷

¹⁰² Z. GREGL, B. MIGOTTI, 1999/2000, 146.

¹⁰³ B. MIGOTTI, 2010, 160-161.

¹⁰⁴ B. MIGOTTI, 2008, 456-460.

¹⁰⁵ B. MIGOTTI, 2017, 96-98.

¹⁰⁶ I. ČREMOŠNIK, 1964, 765-766.

¹⁰⁷ B. MIGOTTI, 2008, 459-460.

Torkva čiji su krajevi oblikovani kao tri gumba, u kombinaciji s naušnicama s obručem i cjevastom ogrlicom prikazana je i na Priskinoj steli iz Daruvara (sl. 36). S obzirom na natpis i imenu Priskina oca (Tato), pokojnica je autohtona Panonka, što se vidi i po bogatstvu nakita.¹⁰⁸

Jedinstveni set ogrlice i narukvice nosi Septimija Lucila na steli iz Lobora (sl. 34). Trakasti obrub oko vrata, ispunjen crtama u obliku slova V, koji se isto vidi na zapešću ispod rukava tunike, no s kosim crtama, primjer je ukusa jedna panonske žene i želje da se i u smrti prikaže sukladno modi toga vremena. Budući da se prema njezinom gentilnom imenu *Septimius* može također naslutiti panonsko podrijetlo, ista ocjena vrijedi i za njezinu nošnju i prikazani nakit.¹⁰⁹

5.6. Fibule i ostali funkcionalni nakit

Iako spadaju u kategoriju nakita, fibule i broševi imaju i funkcionalnu ulogu zakopčavanja odjeće, te manipuliranja tkanine pri drapiranju. Fibule su najčešći nakit prikazan na kamenoj plastici i pronađen u grobovima. Omiljen su nakit Ilira i Panonaca, koji nose muškarci i žene, još od željeznog doba, pa su mnogi oblici koji se nose tijekom rimske vladavine preživjeli prapovijesni oblici. Način nošenja ogrtača, tako da se uvijek vide fibule, pokazuje da su one bile i dio ukrasa nošnje, te bitan element u sveukupnom izgledu. Unatoč tome što su prikazane na velikom broju primjeraka kamene plastike, često je teško odrediti točan tip fibule. Na panonskim reljefima prepoznaju se panonska fibula s krilima i sa šarninrom koja se nosi u 1. i 2. st. po Kr., zatim tzv. "Kniefibel" s kraja 2. i početka 3. st., fibula na pero („Armbrustfibel“) iz 3. st. i fibule s lukovicama iz 3. i 4. st. Najčešća i najprepoznatljivija fibula je ipak tzv. "Anker fibula" ili sidrasta fibula (sl. 37), osobito u dolini Drine. Ona je čest nalaz u rimskim naseljima i grobovima, te je u većini slučajeva napravljena od srebra. Taj tip fibule veže se uz autohtoni nakit koji prekriva prsa na haljinama, a način nošnje ukrasa je različit. Privjesak u obliku bršljanova lista je glavni dio ove vrste nakita.¹¹⁰

Slika 37. Fibula tipa sidro s lokaliteta Bare/Tribovo kod Varcar Vakufa (izvor: A. BUSULADŽIĆ, 2010, 187, sl. 245)

¹⁰⁸ B. MIGOTTI, 2017, 96-98.

¹⁰⁹ B. MIGOTTI, 2010, 161-162.

¹¹⁰ I. ČREMOŠNIK, 1963, 117.

Proučavanje nakita pokazuje da je teritorijalno razdvajanje Panonije, Norika i Mezije samo administrativna rimska odluka, a da je prije dolaska Rimljana između tih područja dolazilo do doticaja i razmjene ideja, pa i na području mode. Broševi su jedan tip nakita koji se javlja na tom širokom području, a korijene vuče iz halštatskog razdoblja. Tip od dva broša kojima se odjeća spaja na ramenu, a mogu se spajati lančićem, dio su i grčke arhajske nošnje, kao i one Ilirika. Prepoznati su na François vazi, zajedno s dvostrukom haljinom, te je očito da se panonski tip razvija pod utjecajem jačih naroda. Osim tih jednostavnih fibula i broševa, prežitak halštatskog nakita su i bogati privjesci obješeni o lance, koji se nose na prsima, a tijekom rimskog carstva se razvijaju i regionalne varijante. Sve ovo upućuje na jaku autohtonu tradiciju, koja s dolaskom Rimljana ne nestaje, već se prilagođava novoj modi i novom vremenu.¹¹¹

Majka i kćer na spomeniku iz Donjih Čeha (sl. 33) na ramenima imaju prikopčane velike noričko-panonske fibule, s čijih krajeva visi lanac s okruglim pločastim privjeskom. Osim tih funkcionalnih fibula koje drže tuniku, na ramenu žene na lijevoj strani vidljiva je i isključivo ukrasna fibula, koja na noričko-panonskoj odjeći stoji uvijek na grudima. Ovaj primjer pokazuje masivnost i bogatstvo u ukrašavanju, ali i razvitak regionalnih varijanti tijekom rimskog vremena.¹¹²

5.7. Primjeri autohtone panonske nošnje koji nisu na današnjem teritoriju RH

Sljedeći primjeri prikazuju nadgrobne spomenike s lokaliteta koji svojom lokacijom ne pripadaju današnjem teritoriju RH, ali su pripadali nekadašnjoj provinciji Panoniji, te ih je iz tog razloga bitno analizirati kako bi se dobila što potpunija slika o domaćoj nošnji ovog područja. Lokaliteti izvan Hrvatske na kojima su prikazi ženske nošnje su brojniji, no kako je fokus ovog rada na hrvatskom dijelu Panonije, odabrani su pojedini primjerci koji najbolje ilustriraju dijelove nošnje koji se mogu smatrati karakterističnim za ovu provinciju.

Donja odjeća je velika nepoznanica za Panoniju, jer je teško vidljiva na spomenicima, no unatoč tome, ovakvi komadi odjeće su vjerojatno bili isti ili bar slični na području cijelog Carstva. Primjer ove donje odjeće se može vidjeti na steli iz Pečuha (sl. 38), gdje je ispod tunike djevojke vidljiva podtunika s V-izrezom.¹¹³ Iznad ovakve podtunike, žene su nosile tuniku koja bi obično sezala do stopala ili ih čak prekrivala, sakrivajući i obuću koju su nosile. Klasična rimska tunika se mijenjala tijekom godina, tako da tijekom kasne republike i ranog

¹¹¹ I. ČREMOŠNIK, 1964, 767-773.

¹¹² B. MIGOTTI, 2008, 460.

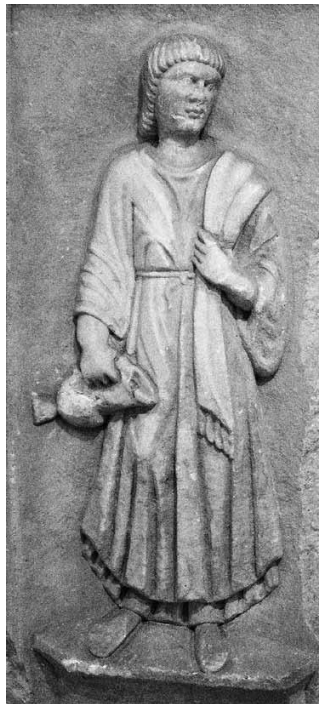
¹¹³ U. ROTHE, 2012, 173-174.

carstva ona ima lažne rukave i pojas ispod grudi, te se tijekom 1. stoljeća razvijaju kratki rukavi, vrlo često viđeni na spomenicima dunavskog područja, da bi se tijekom 2. stoljeća, tunika s dugim rukavima razvila na način na podsjeća na domaće nošnje sjevernih provincija.

Slika 38. Detalj reljefa na nadgrobnoj steli iz Pečuha s vidljivom donjom tunikom (izvor: U. ROTHE, 2012, 174, sl. 20)

Tijekom 2. stoljeća je primjetno da žene na ovom dunavskom području počinju iznad domaćih podtunika nositi rimske tunike s "kabelskim" remenom, tako zamjenjujući šivane dijelove tunike s broševima. Takvo kombiniranje više stilova predstavlja zanimljivu pojavu na širem području. Primjer varijante tunike s "kabelskim" remenom susrećemo na steli djevojke iz Sankt Petera u Holzu (sl. 39).¹¹⁴

Slika 39. „Djevojka“ iz Sankt Petera u Holzu odjevena u tuniku u rimskom stilu s kabelskim remenom (izvor: U. ROTHE, 2012, 174, sl. 22)

¹¹⁴ U. ROTHE, 2012, 174 – 175.

Rekonstrukcija na sl. 40 donosi shematski prikaz glavnih domaćih komponenti rimskodobne ženske nošnje centralne i sjeverozapadne Europe. Iako nema vrijednost uniformnog prikaza nošnje na cijelom panonskom prostoru može predstaviti ideju osnovnih elemenata lokalne nošnje koje je žena prilagođavala svom ukusu. Kao donju odjeću označenu brojem 1 vidimo donju haljinu, koja je bila dugih rukava i visokog ovratnika. Vidljiva je i suknja, pod brojem 2, obično duža od tunike. Brojem 3 označena je tunika bez rukava koja se nosila s remenom i broševima. Broj 4 prikazuje ogrtač koji je nošen iznad tunike, s mnogo načina drapiranja, a pod brojem 5 kapa, često pokrivalo za glavu žena, ali nekad i djevojčica. Primjer takvog odjevnog kompleta vidljiv je na liku žene sa stele u Meitimu iz Vereba (sl. 41), gdje djevojčicama s njene lijeve i desne strane nedostaje ogrtač i kapa. Drugi takav primjer je prikaz na freski iz mjesta Brunn am Gebirge (sl. 42), gdje su osim svih vidljivih dijelova nošnje prisutne i boje, pa je tako vidljiva tamnocrvena suknja, svijetlocrveni tunika, kapa i plašt, dok je rijetki prikaz obuće u svijetlozelenoj boji.¹¹⁵

Slika 40. Shematski crtež glavnih komponenti izvorne ženske haljine u srednjoj i sjeverozapadnoj Europi (izvor: U. ROTHE, 2012, 178, sl. 26)

¹¹⁵ U. ROTHE, 2012, 178.

Slika 41. Portretna niša grobne stele u Meitimu iz Vereba (izvor: U. ROTHE, 2012, 180, sl. 27)

Slika 42. Freska iz Brunn am Gebirge (izvor: U. ROTHE, 2012, 181, sl. 28)

6. Zaključak

Proučavanjem literature korištene tijekom pisanja ovog rada, utvrđeno je da postoji nesklad u analizi i istraživanju muške i ženske nošnje. Noviji radovi i istraživači sve se više posvećuju analizi panonske i dalmatinske ženske nošnje, no najveći problem predstavlja teritorijalna neobjedinjenost nalaza.

Primarni izvor za proučavanje autohtone nošnje je preživjela rimska kamena plastika. Uspoređujući količinu spomenika u Dalmaciji i Panoniji, može se zaključiti da je provincija Dalmacija u tom pogledu bogatija. Salona, kao središte provincije, ali i njezina okolica bogati su spomenicima, ali likovni prikazi žena na njima pokazuju veću romaniziranost u odijevanju u odnosu na provinciju Panoniju. Odjevene su u razne rimske ogrtače i to uglavnom u palu ili kontabuliranu togu. Obalni dio možda je siromašniji u prikazu autohtonih elemenata u nošnji, no jedan bitan odjevni predmet je dalmatika, koja je podrijetlom iz Dalmacije i lako je prepoznatljiv dio tradicije toga područja. Udaljenost od velikih obalnih centara romanizacije znači i manji pritisak i utjecaj rimske kulture, pa tako unutrašnjost Dalmacije pruža bolji uvid u predrimsku žensku nošnju.

Primjera kamene plastike s obalnog dijela Dalmacije je tek 6, a tri spomenika prikazuju dalmatiku. Popularnost sječe od 3. st. i to je okvirno datiranje sve tri stele. Prema natpisima, nositeljice ovog odjavnog predmeta nemaju domaće podrijetlo. Stele Marcele i Julije Valerije su bogato ukrašene s motivima sličnim kukama ili mogućim stiliziranim vegetabilnim motivima, dok treća stela djevojčice Elije nema ukrasa. Budući da su prve dvije stele odraslih žena moguće je da su ukrasi vezani uz dob pokojnica.

Jedinstven primjer stele iz ove provincije je ona djevojke Paio Totius iz Ruduše. Posebnost ove stele je u prikazu njezinog lika, odjeće i nakita. Njezina gornja i donja haljina, kao i nakit prikazani su urezanim linijama i raznim motivima. Polazeći od njenog imena koji odaje lokalno podrijetlo, ali i datiranja u prvu polovicu 1. st. nema sumnje da ova stela daje uvid u predrimski likovni izričaj.

Iz unutrašnjosti provincije Dalmacije može se izdvojiti oko 15 spomenika koji nose prikaze autohtone nošnje i nekoliko votivnih reljefa na kojima se može prepoznati domaća nošnja. Dalmatika prevladava na obalnom dijelu provincije, dok se u unutrašnjosti bolje prepoznaje potpasana haljina, vrlo slična dalmatici. Sličnost ove haljine s dalmatikom najbolje se očituje na spomeniku djevojčice Aurelije Prokule iz Zenice koja se datira u vrijeme popularnosti ovog odjavnog predmeta, a njezino ime sugerira da je bila doseljenica i da preuzima lokalnu modu. Varijanta ovog odjavnog predmeta javlja se i u Vašarovini i vrlo je

slična primjerima s obalnog dijela gdje su dalmatike bogato ukrašene. Osim u unutrašnjosti, autohtona haljina prisutna je i na otoku Šolti gdje ga nosi pokojnica Kataplja, oslobođenica ilirskog podrijetla. Potvrdu o autohtonosti jednostruke haljine pružaju votivni reljef iz Glamoča koji prikazuju Dijanu i jedan iz istog mjesta koji prikazuje Nimfe i reljef iz Brznaza kod Sinja gdje nimfa nosi haljinu sličnu onom iz Glamoča.

Osim haljina poznati su i ogrtači na spomenicima provincije Dalmacije. Salona i okolica ima mnogo prikaza raznih vrsta rimskih ogrtača dok su autohtoni ilirski ogrtači prisutni u obliku velike marame koja pokriva samo leđa i ramena ostavljajući prsa slobodna u pokušaju da se istaknu fibule i drugi nakit. Zanimljiv primjer je stela iz Pazarića koja prikazuje obitelj doseljenika iz zapadnih provincija gdje majka Vera i kćer Maksimina nose identične ogrtače pa se može pretpostaviti da je ovaj odjevni predmet bio prikladan za odrasle i djecu. Osim što se ostavljaju otvorena prsa, postojale su i druge varijacije nošenja ogrtača sa resama na završecima, a nosi ga jedna pokojnica Julijana na steli iz Zenice.

Prepoznatljiv element autohtone nošnje u Dalmaciji i Panoniji su pokrivala za glavu koja su imala mnogo regionalnih varijanti, a ostaju čak i do danas važan dio folklornog kostima žena. Zbog regionalnih varijanti u literaturi se ova pokrivala različito nazivaju, tako I. Čremošnik i V. Paškvalin ih opisuju kao kape, ali i kao marame koje se vežu na potiljku. Unutrašnjost provincije Dalmacije bogatija je u tom pogledu i to okolica Konjica, Pljevala i Glamoča. Slično kao na panonskim spomenicima nose ih i udane žene i djevojčice. Usamljeni primjer pokrivala za glavu na obalnom dijelu naslućuje se na steli iz Škabrnje gdje se miješaju autohtoni i rimski elementi tijekom 1. st. Čest naglavni ukras su trake na glavi sa ovješanim privjescima i to na steli Aurelije Prokule i Aurelije Amurcijane iz Pazarića. Pokrivalo za glavu u vidu marame primjećuje se na liku Tatue iz Ostrošca i Lisičića kod Konjica. Pokrivalo za glavu vidljivo je i na votivnom reljefu Dijane iz Opačića i očito je da su postojale regionalne varijante pokrivanja glave.

Nakit je još jedan od poznatih elemenata domaće nošnje, no na obalnom dijelu izostaje jer je zamjetan rimski utjecaj tijekom 1. i 2. st. Spomenici u unutrašnjosti prikazuju bogati i masivni nakit kao prapovijesno nasljeđe i postoji velika sličnost sa panonskim nakitom. Tordirana ogrlica je vrsta nakita koja se javlja u Dalmaciji i Panoniji. Primjer iz Dalmacije je stela djevojke Lupe iz Sovića, dok u Panoniji sličan nakit nosi pokojnica Septimija na steli iz Lobora, a prisutne su i dvije masivne torkve u Donjim Čehima i Daruvaru. Osim ukrasnog nakita, povezanost dviju provincija je i u funkcionalnom nakitu, fibulama tipa sidro koje se koriste za kopčanje ogrtača. One su u široj upotrebi tijekom 2. i početka 3. st. i to samo u unutrašnjosti Dalmacije.

Problematika panonskog kostima je ta što su likovi na nadgrobnim spomenicima često prikazani samo u poprsju. Antičkih literarnih izvora o izgledu žena i njihovoj nošnji nema i zbog toga je nemoguće poznavati cjelokupnu sliku odijevanja. Važno je spomenuti da ne postoji određeni i ustaljeni kostim Panonije, a tako i Dalmacije, prikazana odjeća odraz je društvenog statusa i podrijetla žene.

Hrvatski dio provincije Panonije ima vrlo malo sačuvanih nadgrobnih spomenika u usporedbi s Dalmacijom, a zanimljivo je spomenuti panonsku povezanost sa rimskim provincijama Norikom i Mezijom, koji su bogatiji sa nadgrobnim spomenicima, a imaju vrlo slične autohtone elemente.

Panonskih spomenika je tek 4, ali nam ipak pružaju uvid u predrimsku nošnju. Tunika je je bila osnovni dio odijela panonske žene, a lako se prepoznaje po rubu izreza oko vrata. Poseban nadgrobnni spomenik iz Panonije je jedan robovske obitelji iz Donjih Čeha gdje majka Melanija i kćer Valentina nose jednaku tuniku kopčanu velikim noričko-panonskim fibulama. Odlika panonskih likovnih prikaza je jednako odijevanje majki i njihovih kćeri, bile one udane ili ne. Majka Ursa i njezine kćer odjevene su isto i na steli iz Siske, no tunika koje nose sa svojim širokim rukavima podsjeća na panonsku inačicu dalmatike koja se javlja tijekom polovice 3. st. u Panoniji. Osim što se tunika nosila sama ispod ogrtača, nosila se i ispod dvostruke haljine. Septimija Lucila na spomeniku iz Lobora nosi puno panonsko odijelo s tunikom kao donjom odjećom i dvostrukom haljinom iznad koja se najbolje prepoznaje po fibulama na ramenima.

Slično unutrašnjosti provincije Dalmacije, panonski ogrtač je također prikazan kao šal ogrnut oko ramena, a nosi se preko tunike, kao na primjeru iz Donjih Čeha ili ogrtač koji nosi pokojnica Priska iz Daruvara koji joj pokriva ramena i prsa.

Pokrivalo za glavu najbolje je prepoznatljiv autohtoni element i na tri spomenika pokojnice nose kape priljubljene uz glavu koje prate oblik tjemena, a nose ga udane žene i mlade djevojčice, što nije primjer u susjednim provincijama. Pokojnica Priska nosi vrstu kape *pilleus Pannonicus*, koja je bila rezervirana za vojnike postavljajući pitanje je li to lokalni način nošnje ove vrste kape.

Unatoč svim problemima i nedostatku literarnih i materijalnih izvora, mali broj sačuvanih autohtonih elemenata nošnje ova dva područja pruža uvid u predrimsko društvo Ilirika. Svi analizirani dijelovi odjeće nemaju poveznica s rimskom nošnjom niti onom zapadnih provincija. Lako je pretpostaviti da se nikada neće uspjeti poznati cjelokupna slika tog predrimskog društva, ali mali dio koji je očuvan može se zahvaliti ilirskim ženama. Pomoću likovnih prikaza ovih žena moguće je upoznati ovu bogatu i raznovrsnu kulturu i sigurno je da

će se daljnjim istraživanjima i radovima povećati korpus izvora i bolje spoznati slika autohtone ilirske ženske nošnje.

7. Popis ilustracija

Slika 1. Tunika rimske matrone, Kapitolijski muzej u Rimu (izvor: N. GOLDMAN, 2001, 218, fig. 13.5).....	4
Slika 2. Žena odjevena u stolu, otok Tiber, Napuljski muzej, rano 1. st. (izvor: J. L. SEBESTA, 2001, 49, fig. 2.1).....	5
Slika 3. Rekonstrukcija stole i palle (izvor: “ABBIGLIAMENTO DELLE ROMANE.” Romanoimpero.com, www.romanoimpero.com/2010/04/labbigliamento.html. Pristupljeno 25. 5 2023.).....	5
Slika 4. Sjedeća žena u togi, muzej Tulije House, Cumbria, Ujedinjeno Kraljevstvo (izvor: L. BONFANTE, 2001, sl. 4).....	6
Slika 5. Sarkofag Romanije Nevije, Sisak (foto: T. Leleković) (izvor: B. MIGOTTI, 2013, 217, fig. 9).....	7
Slika 6. Moderna rekonstrukcija pale (izvor: A. CROOMS, 2010, 254, slika 43).....	7
Slika 7. Stela Elije Aleksandrije, Salona (izvor: S. SCHÖNAUER, 2000, 354, tabla XX).....	14
Slika 8. Stela Julije Valerije, Salona (izvor: S. SCHÖNAUER, 2000, 368, tabla XXXIV) ...	15
Slika 9. Donja polovica stele starice Marcele iz Trogira(izvor: D. MARŠIĆ, 2004, 129, sl.8).....	16
Slika 10. Stela Aurelije Prokule iz Zenice (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 211, sl. 3).....	17
Slika 11. Kultni reljef s prikazom Dijane iz Glamoča (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 110, sl. 4).....	17
Slika 12. Žena sa žrtvenim posuđem na cipusu iz Ustikoline (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 112, sl. 5).....	18
Slika 13. Nošnja na reljefu iz Vašarovine (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 112, sl. 6).....	19
Slika 14. Stela Kataplije, Šolta (izvor: S. SCHÖNAUER, 2000, 353, T. XIX).....	20
Slika 15. Spomenik iz Ruduše (izvor: https://spasimobisevo.org/iliri-povijest-zivot-kultura/).....	21
Slika 16. Reljef s prikazom Silvana i tri nimfe, Glamočko polje (izvor: D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, tabla LXXXIV, sl. 2).....	22
Slika 17. Ulomak reljefa s prikazom Silvana i nimfe iz Brnaza (izvor: D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, tabla LXXXIII, sl. 3).....	22
Slika 18. Crtež bračnog para sa spomenika iz Bile (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 105, sl. 1).....	23
Slika 19. Stela iz Gromiljaka, Kiseljak (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 115, sl. 7).....	23

Slika 20. Stela iz Pazarića, Sarajevo (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 215, sl. 13).....	24
Slika 21. Stela iz Zenice (izvor: http://lupa.at/23346 , pristupljeno 17. 10. 2023.)	25
Slika 22. Prijedlog idealne rekonstrukcije stele iz Škabrnje (izvor: A. KURILIĆ, 2018, 71, sl. 2).....	26
Slika 23. Figura Aurelije Prokule iz Zenice (izvor: I. ČREMOŠNIK, 1963, 108, sl. 3).....	27
Slika 24. Stela iz Pazarića, Sarajevo (izvor: http://lupa.at/23771 , pristupljeno 17. 10. 2023.)	28
Slika 25 Stela iz Lisičića, Konjic (izvor: http://lupa.at/30564 , pristupljeno 17. 10. 2023.)	29
Slika 26 Stela iz Ostrožca, Konjic (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 218, sl. 26)	29
Slika 27. Stela iz Skelana, Srebrenica (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 230, sl. 61).....	30
Slika 28 Reljef iz Opačića s prikazom Silvana i Dijane (izvor: D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, tabla LXXXII, sl. 2).....	31
Slika 29. Stela iz Sovića, Grude (izvor: http://lupa.at/30570 , pristupljeno 17. 10. 2023.).....	32
Slika 30. Stela bračnog para iz Zenice (izvor: http://lupa.at/23372 , pristupljeno 17. 10. 2023.)	33
Slika 31. Cipus iz Skelana, Srebrenica (izvor: V. PAŠKVALIN, 2012, 344, sl. 40).....	34
Slika 32. Nadgrobna stela robovske obitelji iz mjesta Donji Čehi (snimak: I. Krajcar) (izvor: B. MIGOTTI, 2008, 456, sl. 2)	35
Slika 33. Stela obitelji iz Siska (izvor: Z. GREGL - B. MIGOTTI, 2000, 124, sl. 3a).....	36
Slika 34. Stela iz Lobora (foto: I. Krajcar) Slika 35. Crtež stele iz Lobora (prema OLDENSTEIN, 1976)	37
Slika 36. Stela iz Daruvara (foto: I. Krajcar, AMZ) (izvor: B. MIGOTTI, 2017, 96, figure 9)	39
Slika 37. Fibula tipa sidro s lokaliteta Bare/Tribovo kod Varcar Vakufa (izvor: A. BUSULADŽIĆ, 2010, 187, sl. 245).....	41
Slika 38. Detalj reljefa na nadgrobnoj steli iz Pečuha s vidljivom donjom tunikom (izvor: U. ROTHE, 2012, 174, sl. 20)	43
Slika 39. „Djevojka“ iz Sankt Petera u Holzu odjevena u tuniku u rimskom stilu s kabelskim remenom(izvor: U. ROTHE, 2012, 174, sl. 22).....	43
Slika 40. Shematski crtež glavnih komponenti izvorne ženske haljine u srednjoj i sjeverozapadnoj Europi (izvor: U. ROTHE, 2012, 178, sl. 26)	44
Slika 41. Portretna niša grobne stele u Meitimu iz Vereba (izvor: U. ROTHE, 2012, 180, sl. 27).....	45
Slika 42. Freska iz Brunn am Gebirge (izvor: U. ROTHE, 2012, 181, sl. 28)	45

8. Literatura

1. "ABBIGLIAMENTO DELLE ROMANE." Romanoimpero.com, www.romanoimpero.com/2010/04/labbigliamento.html. Pristupljeno 25.5 2023.
2. A. ŠAČIĆ BEĆA, 2012. - Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas Narensum), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo, 97 – 112.
3. BATOVIĆ, Š. – OŠTRIĆ, O., 1969. - Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja – XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4.*, Sarajevo
4. BONFANTE, L., 2001 – Introduction, . *The World of Roman Clothing*, urednice Judith Lynn Sebesta i Larissa Bonfante, Winsconsin, 3 – 13.
5. BUSULADŽIĆ, A., 2010. – *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo
6. CAMBI, N., 1971. - Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj provinciji Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65-67, Split, 85-112.
7. CAMBI, N., 1990. - Nadgrobne stele s portretima podrijetlom s otoka Šolte i Drvenika. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 23 (1), 111-124.
8. CAMBI, N., 1991. – *Antički portret u Hrvatskoj*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
9. CROOMS, A., 2010 – Roman Clothing and Fashion, Amberley Publishing Limited Gloucestershire, United Kingdom
10. ČREMOŠNIK, I., 1963. - Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 18, Sarajevo, 103-125.
11. ČREMOŠNIK, I., 1964. - "Die Einheimliche Tracht Noricums, Pannoniens Und Illyricums Und Ihre Vorbilder." *Latomus*, vol. 23, no. 4, 760–773.
12. GOLDMAN, N., 2001 – Reconstructing Roman Clothing. *The World of Roman Clothing*, urednice Judith Lynn Sebesta i Larissa Bonfante, 213 – 241.
13. "Grave stele of Aurelius Crescentinus" Urbi Erat Lupa, <http://lupa.at/23346>, pristupljeno 17.10.2023.
14. "Grave stele of two women" Urbi Erat Lupa, <http://lupa.at/30564>, pristupljeno 17.10.2023
15. GREGL, Z. - MIGOTTI, B., 1999. - Nadgrobna stela iz Siska, CIL III 3985. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32-33, 119-163.

16. KURILIĆ, A., 1993. – Nova monumentalna portretna stela iz rimske Liburnije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, vol. 32(19), 1992./1993, Zadar, 61 – 78.
17. "Lupa grave stele" Urbi Erat Lupa, <http://lupa.at/30570>, pristupljeno 17.10.2023
18. MARŠIĆ, D., 2004. - Rimske portretne stele iz Muzeja grada Trogira. *Opvscvla archaeologica*, 28 (1), 111-146.
19. MIGOTTI, B., 2008. - Nadgrobnni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba. *Archaeologia Adriatica*, 2 (2), 453-465.
20. MIGOTTI, B., 2010. - Vojnička nadgrobnna stela severskog razdoblja iz Lobora. *Archaeologia Adriatica*, 3, 155-171.
21. MIGOTTI, B., 2013. - The Roman Sarcophagi of Siscia. *Arheološki radovi i rasprave*, 17, 181-226.
22. MIGOTTI, B., 2017. - The Population of Aquae Balissae (Pannonia Superior). *Studia Antiqua et Archaeologica*, 23 (1), 83-124
23. "Portrait stele of Aurelius Probus and Procula" Urbi Erat Lupa, <http://lupa.at/23372>, pristupljeno 17.10.2023
24. "Portrait stele of Titus Aurelius Saturninus" Urbi Erat Lupa, <http://lupa.at/23771>, pristupljeno 17.10.2023.
25. PRIJATELJ, K., 1950. – Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, 135 – 153.
26. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, D., 1989. – *Iliri i antički svijet*, Književni krug, Split
27. ROTHE, U., 2012. - Dress in the middle Danube provinces: the garments, their origins and their distribution. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 81 pp. 137–231.
28. SCHÖNAUER, S., 2000. - Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 93 (1), Split, 223 - 515.
29. SEBESTA, J. L., 2001. – Symbolism in the Costume of the Roman Woman. *The World of Roman Clothing*, urednice Judith Lynn Sebesta i Larissa Bonfante, Winsconsin, 46 – 54.

Sažetak

Autohtoni elementi u rimskoj ženskoj nošnji Dalmacije i Panonije

Odjeća rimskog doba nije predstavljala samo odjevni predmet već je bila i sredstvo komunikacije. Svaki komad odjeće bio je točno određen za status osobe koja ga nosi, pojedini komadi su bili nedostupni za veći dio stanovništva Rimskog carstva. Standardno rimsko odijelo muškarca je mnogo bolje poznato i analizirano u usporedbi sa ženskim. Ovim se radom donosi prikaz odjevnih elemenata koji su autohtoni za područje provincija Dalmacije i Panonije. Oni se prikazuju zajedno sa standardnom rimskom ženskom nošnjom, a glavni medij proučavanja su nadgrobni spomenici i nekoliko votivnih reljefa. Dalmatinski spomenici su brojniji, no područje Salone i obalni dio provincije više je bio podložan rimskom utjecaju, pa su autohtoni elementi vrlo rijetki i uglavnom su odbačeni u korist rimske standardne nošnje. Unutrašnjost provincije je vrlo slična Panoniji, Rim se u potpunosti nije probio u ove dijelove i još uvijek je zastupljena predrimska moda u obliku glomaznog nakita i raznih haljina i pokrivala za glavu. Panonski spomenici su brojčano manji, ali mnogo je autohtonosti u ženskoj nošnji i to najviše u pogledu bogatog i masivnog nakita, dvostrukih panonskih haljina i raznih vrsta pokrivala za glavu.

Ključne riječi: rimska nošnja, Dalmacija, Panonija, Ilirik, autohtona nošnja Ilirika

Abstract

Indigenous elements in Roman women's costumes in Dalmatia and Pannonia

Clothing in Roman times was not only a garment but also a means of communication. Each piece of clothing was specified for the status of the person wearing it, some pieces were unavailable for much of the population of the Roman Empire. The standard Roman suit of a man is much better known and analyzed than a woman's. This paper presents clothing elements that are indigenous to the provinces of Dalmatia and Pannonia. They are presented together with standard Roman women's costumes, and the main study medium is tombstones and several votive relief. Dalmatian monuments are numerous, but the area of Salona and the coastal part of the province were more susceptible to Roman influence, so the indigenous elements are very rare and mostly rejected in favour of romanisation. The interior of the province is very similar to Pannonia, Rome has not completely penetrated these parts and pre-roman fashion is still represented in the form of bulky jewelry and various dresses and head covers. Pannonian monuments are numerically smaller, but there are many indigenous

women's costumes, mostly in terms of rich and massive jewelry, double pannonian dresses and various types of head covers.

Keyword: Roman costume, Dalmatia, Pannonia, Illyricum, indigenous costumes in Illyricum